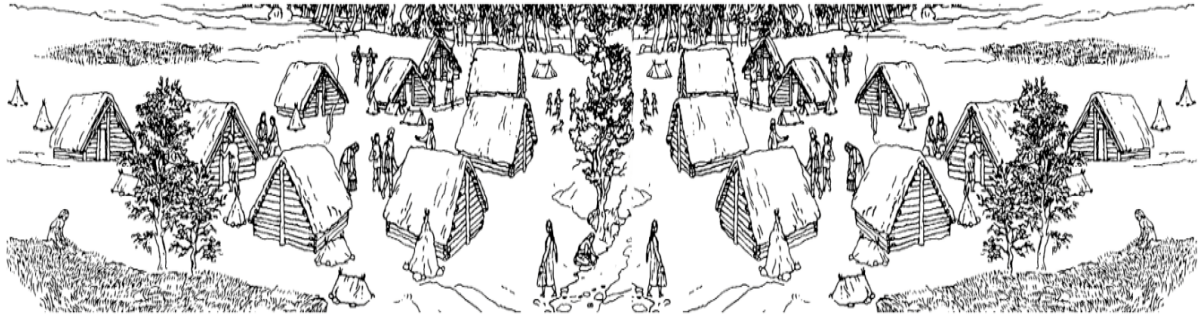

РОЗДІЛ 2

АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

II ст. до н. е. – V ст. н. е.

АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я II ст. до н. е. – V ст. н. е.

Старожитності цього часу у Середньому Подніпров'ї представлені “класичною” Зарубинецькою культурою (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) та пізньозарубинецькими пам'ятками (I – II ст. н. е.), Київською та Черняхівською культурами III – V ст. н. е. Як вважають сучасні дослідники, головна лінія слов'янського етногенезу в цьому регіоні пов'язана з традиціями Зарубинецької культури. Київська культура, що виникла на її основі, стала ланкою, котра пов'язала зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки з старожитностями ранньоісторичних слов'ян V – VII ст. Відома Черняхівська культура існувала одночасно з Київською у більш південних областях Середнього Подніпров'я, проте її вважають поліетнічною, тобто до її складу входили племена різного походження – германці, скіфо-сармати, фракійці, слов'яни. Складні етнокультурні процеси рубежу і першої половини I тис. н. е. зумовили своєрідну етнографію місцевої людності, тому в даному розділі має сенс розглянути окремо поселення зарубинецьких і пізньозарубинецьких племен (2.1), носіїв Київської (2.2) та Черняхівської культур (2.3).

2.1. ЗАРУБИНЕЦЬКІ ТА ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ (II СТ. ДО Н. Е. – II СТ. Н. Е.)

ЛАНДШАФТНО-ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

Зарубинецькій культурі властиві дві групи поселень. Поселення першої групи розміщувалися на краю високого плато правого берега Дніпра, на мисах чи останцях корінного берега, утворених річковими берегами та ярами. Вони звичайно мали укріплення, тобто були городищами. Поселення другої групи знаходилися у низьких місцях, на підвищеннях у заплавах річок або на невисоких надзаплавних терасах. Зазначимо, що поселення другого типу найбільш характерні для пізньозарубинецьких пам'яток. Особливо яскраво тенденція зміни топографії поселень простежується саме в Середньому Подніпров'ї, де протягом першої половини – середини I ст. н. е. припиняється функціонування городищ і життя продовжується майже виключно на відкритих селищах у долинах річок. Таке явище вважається однією з найсуттєвіших ознак кризи Зарубинецької культури, внаслідок якої “класична” Зарубинецька культура змінюється різними типами пізньозарубинецьких пам'яток. Зміна характеру розселення і топографії поселень, на думку А. М. Обломського, О. В. Петраускаса і автора цього розділу, могла бути викликаною певними еколого-кліматичними чинниками, що спричинило необхідність переносу поселень ближче до води.

Розміри поселень звичайно були невеликими, але коливалися у досить широких межах, котрі визначалися географічними особливостями району, топографією місцевості та іншими обставинами. Наприклад, городище Пилипенкова Гора на південній околиці Канева мало площу біля 1,5 га і на ньому, на думку Є. В. Максимова, одночасно могло розміщуватися до 80 жител, в той час як на розташованому неподалік городищі Бабина Гора (укріпленнями оточений майданчик біля 600 кв. м) могло перебувати лише кілька будівель. Різними були й розміри пізньозарубинецьких поселень. На селищі Оболонь у північній частині Києва Г. М. Шовкопляс досліджено 58 жител і 918 господарських ям (рис. 2.1; 2.2). Крім того, частина жител, безумовно, була знищена піщаними видувами. На розташованому дещо північніше повністю розкопаному В. І. Бідзілею поселенні Лютіж виявлено лише три житла і численні залишки залізоробного виробництва (рис. 3, 3). Проте, звичайно поселення були дещо більшими і склалися, можливо, з 5 – 10 жител.

Придніпровські городища було укріплено земляними валами, ровами та ескарпами. Найчастіше укріплення оточували верхівку пагорба, де знаходився заселений майданчик, а по його краю, понад схилами, споруджувався земляний вал заввишки 2 – 3 м, що переходив у рів такої ж глибини (рис. 2.1). На валу будувався палісад, основою якого були колоди завтовшки 10 – 20 см, вбиті у землю на відстані приблизно 0,5 м одна від одної.

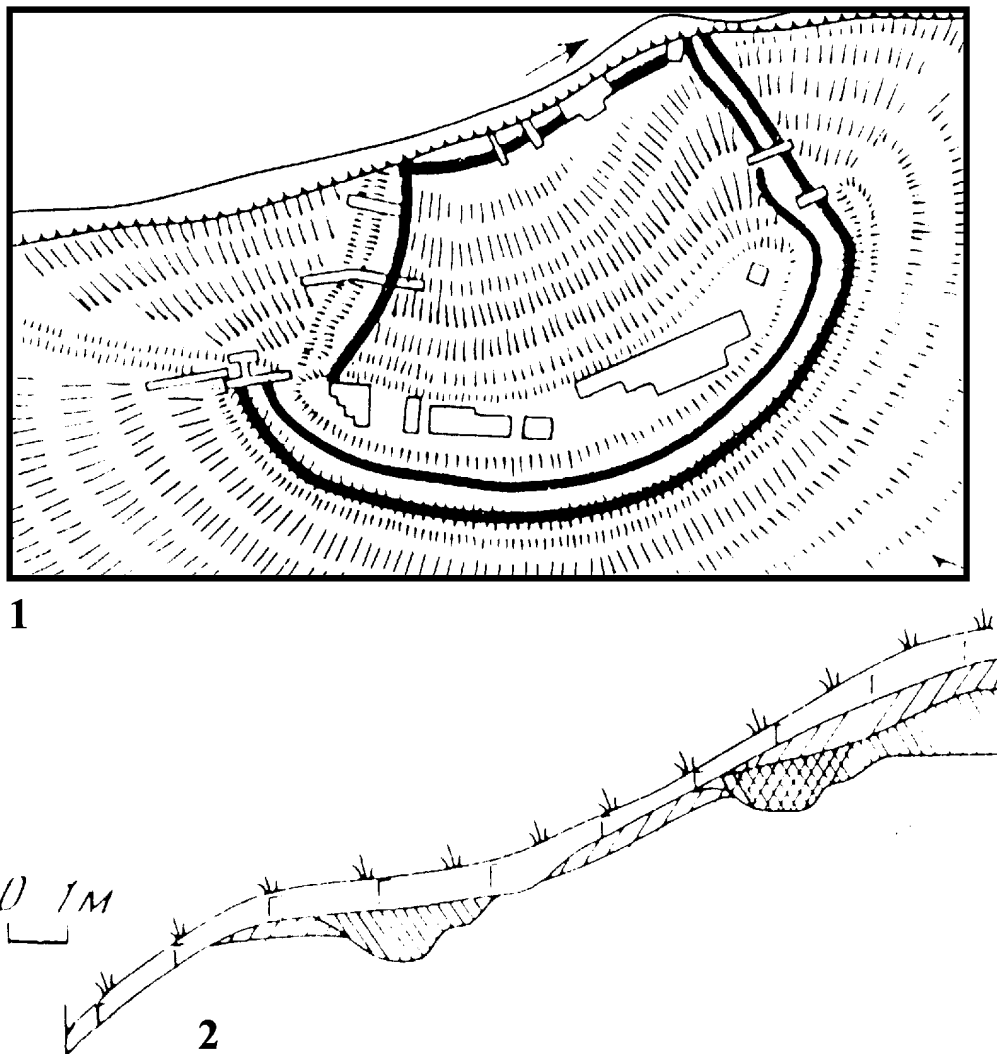

Рис. 2.1. План та профіль укріплень городища зарубинецької культури Бабина Гора.

Вони підтримували плетень, що обмазували товстим шаром сиріої глини. Такі середньодніпровські городища як Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Ходосівка та ін. мали по кілька ліній таких укріплень.

Всередині укріплень розміщувалися житлові та господарські споруди. Спостереження, зроблені під час дослідження великих городища Пилипенкова Гора і селища Оболонь, вказують на існування певної системи забудови: житла тут розміщувалися по всій площі групами по п'ять-вісім будівель. Простір між ними, очевидно, використовувався як господарське подвір'я. Невеликі поселення забудовувалися, як правило, менш компактно. У Лютежі відстань між найближчими житлами становила біля 50 м. Існували також, так би мовити, “комбіновані” типи поселень, котрі поєднували зручність частини, розташованої близько до водяного джерела, та безпеку городища на високому пагорбі.

Прикладом такого городища, яке можливо служило сховищем під час наїздів кочовиків-сарматів, є Бабина Гора. У підніжжя городища знаходилося неукріплене селище площею 5000 кв. м.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ ТА РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Населення, яке залишило зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки, споруджувало житла різної конструкції, які, втім, мали спільні риси: невеликі розміри (довжина стіни найчастіше складає 3–3,5 і 4–4,5 м) та наявність вогнища. Зарубинецькі житла Середнього Подніпров'я звичайно мали не зовсім правильну квадратну чи прямокутну форму. Їхня долівка вкопана у ґрунт на глибину 0,3 – 0,8 м від сучасної поверхні. Долівка була земляною, щільно втоптанною. Вогнище звичайно знаходилося в центральній частині житла і мало вигляд сильно обпаленої ділянки долівки, інколи огороженої невисокою кам'яною або глиняною стінкою. Зустрічаються також вогнища з глинобитними черенями на кам'яній вимостці. Діаметр вогнищ 0,5 – 0,8 м. Поряд досить часто викопувалася невелика яма, в яку, можливо, вигрібали попіл. Стіни зарубинецьких жител у Середньому Подніпров'ї робилися каркасно-плетневими. Їхньою основою служили стовпи діаметром 10–5 см, вбиті в ґрунт на відстані 0,8 – 1 м один від одного. Стовпи перепліталися плетнем з лози, котрий обмазувався з обох боків товстим шаром глини. Існування такої конструкції жител підтверджується знайденими під час розкопок шматками обпаленої глиняної обмазки із відбитками стовпів, пруття, інколи зі слідами підмазки білою глиною із внутрішнього боку. Дахи зарубинецьких жител були, як вважають, двосхилими і склалися з жердин, вкритих соломною або очеретом.

Для більш північних районів поширення Зарубинецької культури типовими були житла з колод зрубної або стовпової конструкції. В останньому випадку стіни будувалися з обрубків колод, затесані кінці яких входили у вертикальні пази стовпів-стояків, вкопаних по кутах та вздовж стін. Саме такі типи жител поширюються на Київщині протягом наступного, пізньозарубинецького, етапу.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТЛА ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ГОРОДИЩА ПИЛИПЕНКОВА ГОРА

Відносно добре збереглося житло 6, досліджене на поселенні Пилипенкова Гора Є. В. Максимовим (рис. 2.4). Його заглиблена частина мала в плані неправильно – чотирикутну форму (довжина стін 3,3; 3,7; 3,7 м). Рівна, втоптана долівка знаходилася

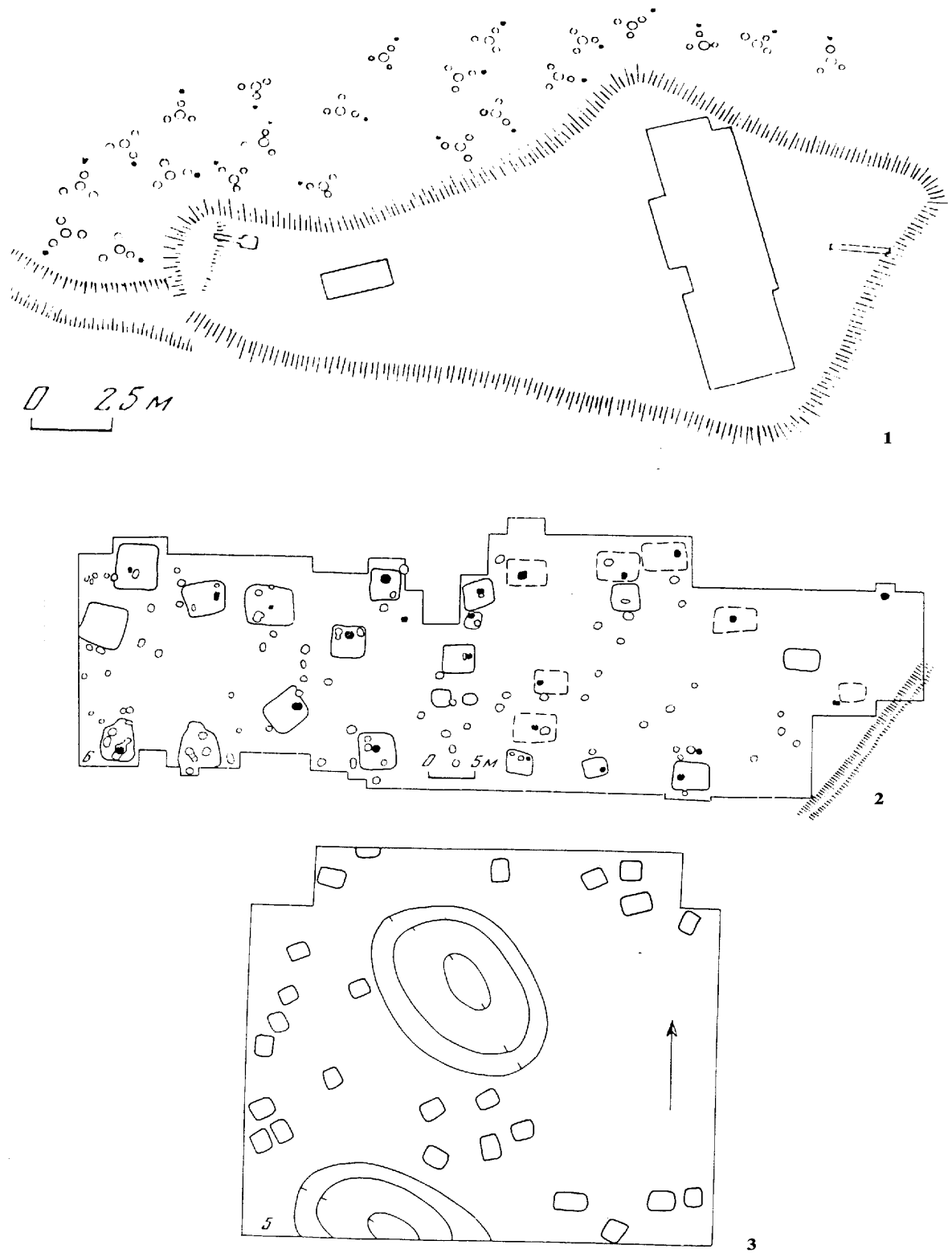

Рис. 2.2. План городища Пилипенкова Гора(1), розташування об'єктів у його східній частині(2); розташування жител у центральній частині поселення Оболонь(3).

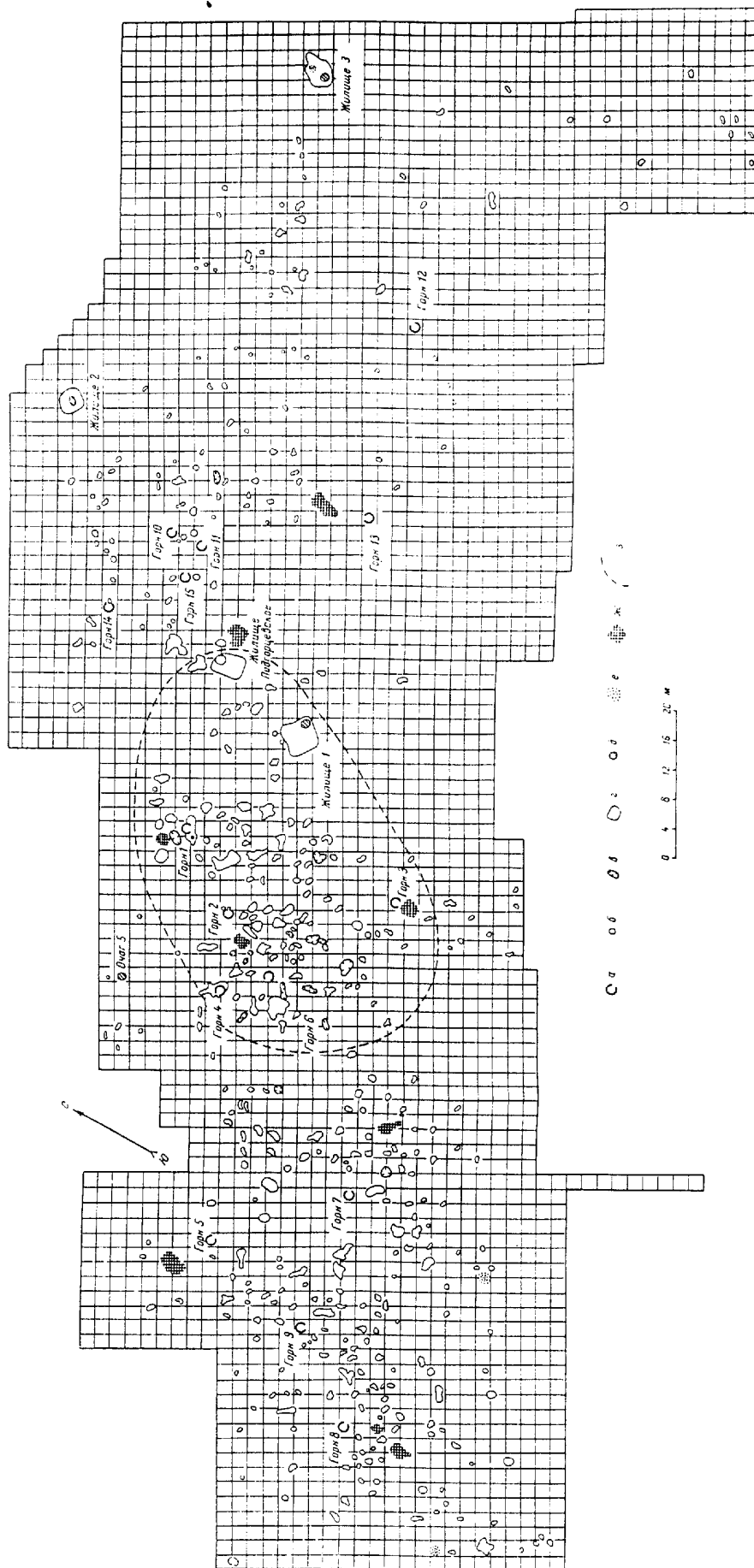

Рис. 2.2. План поселення Лютиж.

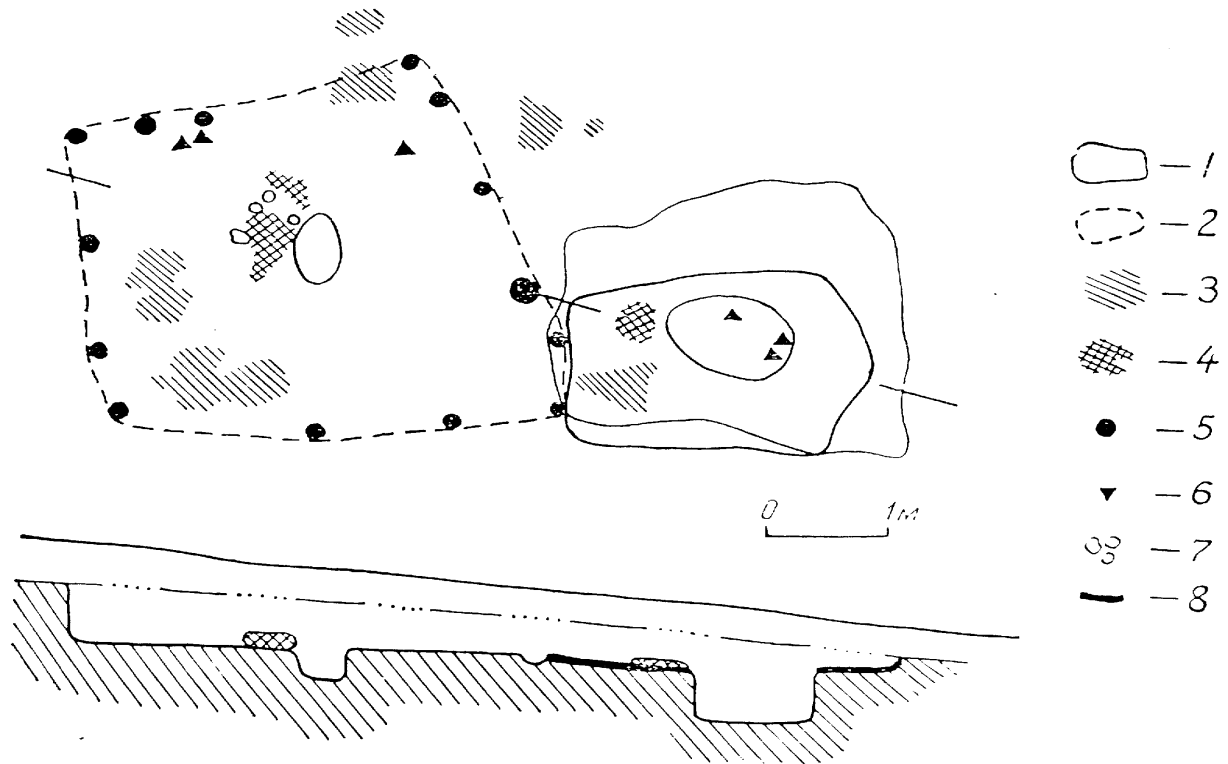

Рис. 2.4. План та розріз будівель 6 та 7 на Пилипенковій Горі.
Умовні позначення: 1, 2 – контури будівель та ям; 3 – глина, 4 – вогнища;
5 – ямки від стовпів; 6 – знахідки; 7 – каміння; 8 – прошарок попелу.

на глибині 0,4 – 0,6 м від рівня материка, вона знівельована з врахуванням невеликого схилу. Уздовж стін зафіксовано 14 стовпових ямок діаметром і глибиною 0,1 – 0,25 м. У центральній частині викопана овальна яма 0,7 x 0,4 м глибиною 0,3 м від рівня долівки. Очевидно, вона служила для вміщення попелу з розташованого поряд вогнища розміром 0,7 x 0,45 м, від якого збереглася глинобитна черинь товщиною 0,15 м. Поблизу північно-західного і південно-східного кутів збереглося скупчення глиняної обмазки з відбитками кілків та пруття.

Скоріш за все, стіни житла були побудовані з переплетеної між вертикальними стояками лози, обмазаної глиною. Будівля була напівземлянкою, тобто її стіни були заглиблені в ґрунт приблизно на половину висоти. Вхід, як свідчать етнографічні паралелі, очевидно, знаходився з південного боку. Зі східного боку до житла 6 прилягала господарська будівля 7, про яку мова піде нижче.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКОГО ЖИТЛА ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕННЯ ЛЮТІЖ

Житло 1 поселення Лютіж (розкопки В. І. Бідзілі), ймовірно, загинуло від пожежі, завдяки чому його нижня частина непогано збереглася (рис.2.5). Котлован мав підквадратну форму (4 x 3,8 м), він був заглиблений у материк на 0,2 м (на 0,5 м від рівня давньої поверхні). Невелике заглиблення у західному кутку може вказувати на місце входу в житло. У південно-східному куті на рівні долівки помічена пляма сильно обпаленого піску діаметром 0,5 м – залишки вогнища. У заповненні житла, окрім шматків згорілого дерева і попелу виявлено характерну пізньозарубинецьку кераміку.

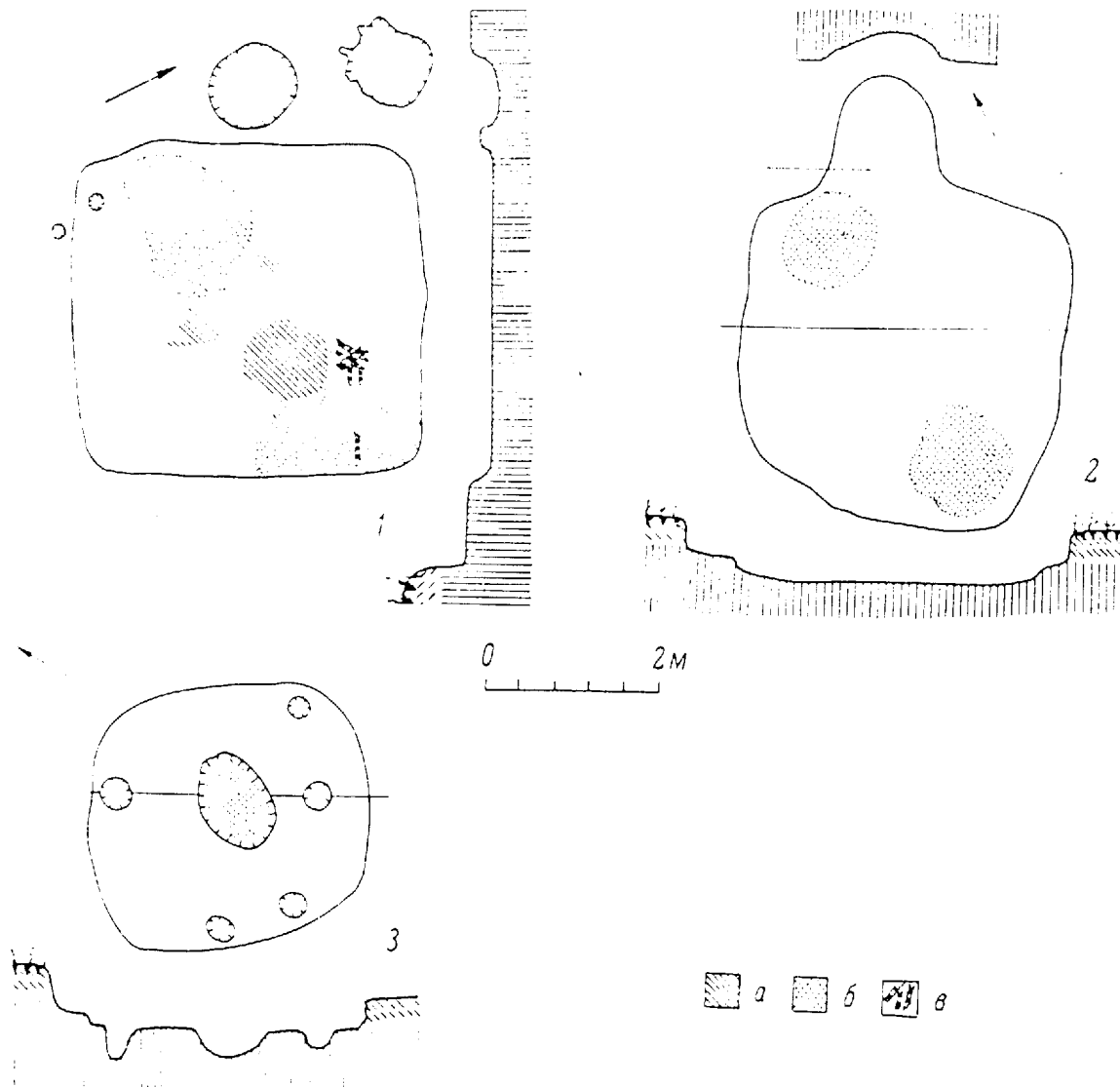

Рис. 2.5. Плани і розріз жител з поселення Лютіж. Умовні позначення: а – рештки глиняної долівки; б – попіл, вугілля; в – обгоріле дерево.

Майже впритул до західної стінки житла знаходилися дві ями-льохи, що складали разом з будівлею єдиний комплекс.

Ці рештки дозволяють реконструювати житло лише в загальних рисах. Можна припустити, що стіни житла були зрубними, впущеними у котлован. Очевидно, квадратна форма котловану пов'язана саме із необхідністю підборки одномірних колод для зрубу. Житло належало до напівземлянок – його нижня частина була заглиблена на 0,5 м, а верхня, заввишки 1,2 – 1,5 м, знаходилася над землею. У заглибленому житлі зимою було затишно, воно швидко прогрівалося і довше тримало тепло (долівка знаходилася нижче рівня промерзання ґрунту), а літом – прохолоду.

БУДІВЛІ ПОБУТОВО-ГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Крім жител на поселеннях знайдено численні господарські ями. Отвір у них звичайно був круглим в плані (діаметр 0,8 – 1,2 м), перекритим плетневою, обмазаною глиною, кришкою або легким куренем. Можливо, саме від каркасу куреня збереглося сім стовпових ямок навколо господарської ями на Пилипенковій Горі. Глибина ям рідко перевищувала 1 м, форма була циліндричною або дзвоноподібною. Розташовувалися такі ями-льохи поблизу жител, а інколи – всередині них, оскільки служили родинними сховищами. Кількість ям особливо зростає на пізньозарубинецьких поселеннях. Вже згадувалося, що у Оболоні на 58 жител припадає 918 господарських ям (співвідношення 1:16). Звичайно, не всі вони використовувалися одночасно. Частина із них потім служила звалищем, завдяки чому тут часто знаходять уламки посуду, кістки тварин та ін.

Крім простих за устроєм господарських ям інколи зафіксовані більш складні льохи із земляним склепінням і сходинками. Прикладом будівлі, призначеної, можливо, для сушіння снопів може бути споруда 7, розташована впритул до житла 6 (Пилипенкова Гора) (рис. 2.4).

Іншим типом господарських споруд були “літні кухні”, від яких залишаються, як правило, лише вогнища із черенями, вимощеними камінням або черепками, інколи обмазаних глиною. Вони розташовані неподалік від жител на рівні давньої поверхні. Очевидно, від дощу їх захищали легкі наземні будівлі. Прикладом такої споруди може бути вогнище на північній околиці поселення Лютіж. Воно складалося із восьми великих каменів, покладених колом діаметром 0,5 м. Усередині цього кола була неглибока ямка, заповнена попелом.

РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ

Більш-менш упевнено до цієї категорії можна віднести лише споруди, пов’язані із залізобудівним або ковальським ремеслом. Найбільш відомим виробничим центром цього часу є поселення поблизу с. Лютіж. Експедицією під керівництвом В. І. Бідзілі вдалося повністю дослідити цю унікальну пам’ятку, розкривши площу 16000 м².

Поселення займало піщане підвищення розмірами 200 x 75 – 80 м, заввишки лише біля 1 м над сучасним рівнем заплави Дніпра при гирлі річки Ірпінь та струмка Лютежок. Тут, очевидно, мешкала група давніх металургів, про що красномовно свідчить співвідношення трьох жител з 15 печами-горнами і кількома сотнями споруд для випалу вугілля (рис. 2.3).

Споруди для випалу деревного вугілля мали вигляд ям довжиною до 1,5 м і глибиною 0,4 – 0,6 м. На їх стінках помітні сліди вогню, на дні зустрічаються ями від стовпів. Таких виробничих ям виявлено понад 300. Як свідчать етнографічні спостереження, випал вугілля на Поліссі провадився у такий спосіб: над ямою встановлювали товстий стовп, на який спиралося кілька менших, утворюючи каркас вогнища. Коли вогонь охоплював всю споруду, її валили в яму і присипали землею, відкрите горіння припинялося і тління без достатньої кількості кисню перетворювало дерево на вугілля.

Окремий інтерес викликають залишки 15 сиродутних горнів для добування заліза з болотної руди. Тут знайдено велику кількість шлаків та шматків криць, а також уламків глиняних стінок верхніх частин горнів. Лютізькі горни являли собою наземні глинобитні споруди з циліндричною шахтою, діаметр якої у нижній топочної частині становив 0,4 – 0,45 м. Незначна частка горнів належить до типу напівземляних з топочною частиною, заглибленою в материк на 0,4 м. Стародавні майстри заповнювали їх шарами вугілля та подрібненої руди. Під час багатогодинної плавки залізо осідало у

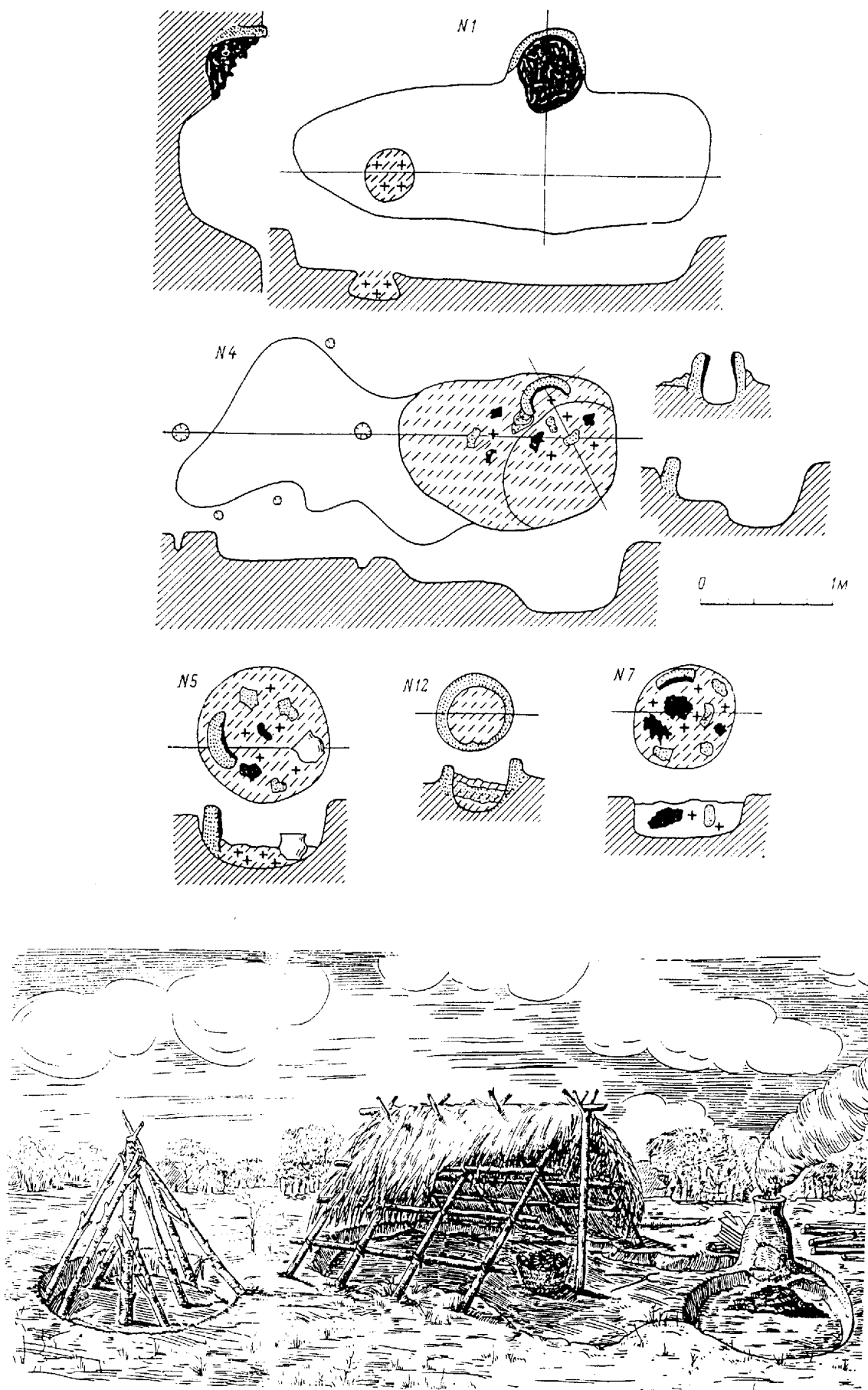

Рис. 2.6. Плани і профілі залишків залізобойних горнів та реконструкція частини селища біля с.Лютіж (за В. І. Бідзілею та С. П. Пачковою).

нижній, заглибленій у землю, частині горна у вигляді губчастого коржа – криці вагою до 3 кг, а шлак виливався у спеціальну яму поряд з піччю. Проте більша частина лютізьких горнів не мала ям для випуску шлаку.

Щоб краще уявити лютізькі горни, наведемо опис горна 4, що добре збереглося. У плані горно мало круглу форму із зовнішнім діаметром стінок 0,4 м. Товщина стінок приблизно 6–7 см, вони виліплені з глини, пропечені до червоного кольору. З внутрішнього боку на стінках є шар шлаку завтовшки 3–4 см. Висота колошника (наземної частини) на час розкопок становила до 0,2 м. Колошник виходив вустям на південь у бік передгорнової ями. Горно містилося у східній частині великої овальної ями (3 x 1, 6 м). Глибина ями була біля 0, 2 м, але південна її частина перед горном різко поглиблювалася до 0, 6 м, утворюючи передгорнову яму. У самій ямі-приступці та навколо неї виявлено п'ять ямок від стовпчиків. Дві найбільші були розташовані на кінцях довгої осі ями-приступки. Виходячи з розташування стовпових ямок, вони можуть бути пов'язані з якимось великим куренеподібним перекриттям ями.

Реконструкція цієї будівлі з горном і спорудою для випалу вугілля була запропонована В.І. Бідзілею та С.П. Пачковою (рис. 2.6).

Є підстави вважати, що на поселенні у Лютежі метал для власних потреб виготовляла сім'я професійних металургів-ковалів у вільний від сільськогосподарських робіт час. Можливо, вони обслуговували кілька сусідніх селищ, виготовляючи на замовлення знаряддя праці та побутові речі. Виходячи з кількості жител, відкритих на поселенні, можна вважати, що тут водночас працювало не більше трьох горнів, котрі обслуговувало приблизно дев'ять осіб.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

Виразних об'єктів, які впевнено можна було б пов'язати з виконанням культів, на зарубинецьких і пізньозарубинецьких поселеннях не знайдено. Очевидно, головні культові дії відбувалися на могильниках, розташованих, звичайно, поруч із поселеннями. Прикладом такого парного розміщення можуть бути поселення з городищем Бабина Гора і могильник Дідів Шпиль на сусідньому останці плато правого берега Дніпра. Як і городища, зарубинецькі могильники припиняють своє існування у першій половині I ст.н.е., що також вважається однією з ознак кризи зарубинецької культури. Пізньозарубинецькі поховання недостатньо вивчені, їх вдалося зафіксувати лише в окремих випадках.

ВЛАШТУВАННЯ САДИБИ

На території Середнього Подніпров'я на рубежі нашої ери зустрічаються різні типи поселенських структур, що дає підстави припустити існування різних типів соціальної організації. Поряд з мініаторними поселеннями типу Лютежа, що складалося лише з кількох будівель, зафіксовано досить великі городища (Пилипенкова Гора) і селища (Оболонь), якщо навіть взяти до уваги, що не всі з кількох десятків жител функціонували тут водночас. Втім, у двох останніх випадках спостерігається певна концентрація жител у окремі групи. Можна припустити, що відмічені особливості планування пов'язані з існуванням великої нерозділеної (патріархальної, відокремленої) сім'ї, що об'єднувала два-три покоління найближчих родичів. Окремі сімейні пари з дітьми мешкали у різних житлах і, можливо, окремо харчувалися. Але вони разом користувалися більшістю господарських споруд, вели спільне господарство, насамперед – сільськогосподарські роботи.

Невеликі поселення, особливо типові для пізньозарубинецького часу, що склалися з 5 – 10 жител, утворювали фактично одне дворище великої сім'ї. Мешканці таких

поселень вели колективне нерозділене господарство, що помітно на прикладі Лютежа, де не спостерігається концентрації ям-льохів або виробничих споруд поблизу окремих жител. Власне, такі поселення з певними підставами можна розглядати як садибу.

Очевидно, групи з кількох жител навколо господарського двору на великих селищах також належали великим сім'ям. Таким чином, на городищі Пилипенкова Гора або на поселенні Оболонь мешкало кілька великих сімей, що утворювали первісну сусідську общину (рис. 3, 2). Господарський комплекс окремих жител складався з кількох господарських ям і літньої кухні, як це видно на прикладі розкопаної ділянки Пилипенкової Гори. У дворі, ймовірно, розміщувалися загоны для літнього і зимового утримання худоби, наземні господарські споруди для зберігання дров, сіна, реманенту та ін. Проте виразних слідів таких споруд рубежу нашої ери на Середньому Подніпров'ї майже не знайдено. Вони стають типовими лише в наступний період, репрезентований пам'ятками київської культури III – V ст.

2.2. ПОСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (III – V СТ. Н. Е.)

ЛАНДШАФТНО-ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

Поселення звичайно розташовувалися на краю першої або другої надзаплавної тераси, інколи – на підвищеннях у заплавах річок. Крім того, у Середньому Подніпров'ї відома низка поселень, розташованих на схилах балок високого корінного берега зі струмками (Глеваха, Білогородка, Обухів та ін.). Топографія поселень віддзеркалює головні напрямки господарської діяльності: родючі ґрунти на терасах використовувалися під поля, а заплава – для випасу худоби. Інколи поселення розміщувалися на відстані 1–2 км між собою, утворюючи досить компактні групи. Такі “кущі” поселень відомі, наприклад, у пониззі річок Стугни та Красної, а також на низці приток Десни (рис. 2.7).

Площа поселень у Середньому Подніпров'ї звичайно не перевищує 1–2 га. Навіть такі поселення довжиною понад 0,5 км як Глеваха складаються лише з кількох жител.

Планування поселень київської культури можна уявити за матеріалами кількох широко розкопаних поселень Середнього Подніпров'я. Серед них виділяються такі типи планування:

- 1) розташування жител більш-менш компактною групою з розміщенням основної кількості господарських ям та інших споруд окремо (Нові Безрадиці);
- 2) житла розміщуються менш скупчено, а ями та інші господарські споруди займають простір між ними та навколо них (Сушки 2);
- 3) окремі садиби, що складаються з одного-двох жител і господарських споруд, розкидані на віддалі одна від одної (Глеваха).

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ ТА РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Характер жител Середнього Подніпров'я можна уявити за матеріалами приблизно 40 розкопаних об'єктів. Більшу частину жител складають однокамерні невеликі напівземлянки невеликих розмірів (середня площа 10–17 м²), квадратні в плані споруди із заглибленою на 0,5 – 1,2 м у землю долівкою і відкритим вогнищем. Залишки кількох згорілих будівель свідчать, що стіни зрубної або стовпової конструкції найчастіше встановлювали всередину котловану. Не так часто зустрічаються житла з піччю-камінном, викопаним в одній із стінок. Очевидно, в таких випадках стіни будувалися навколо заглибленої частини. Розташування стовпових ям у кількох житлах дозволяє

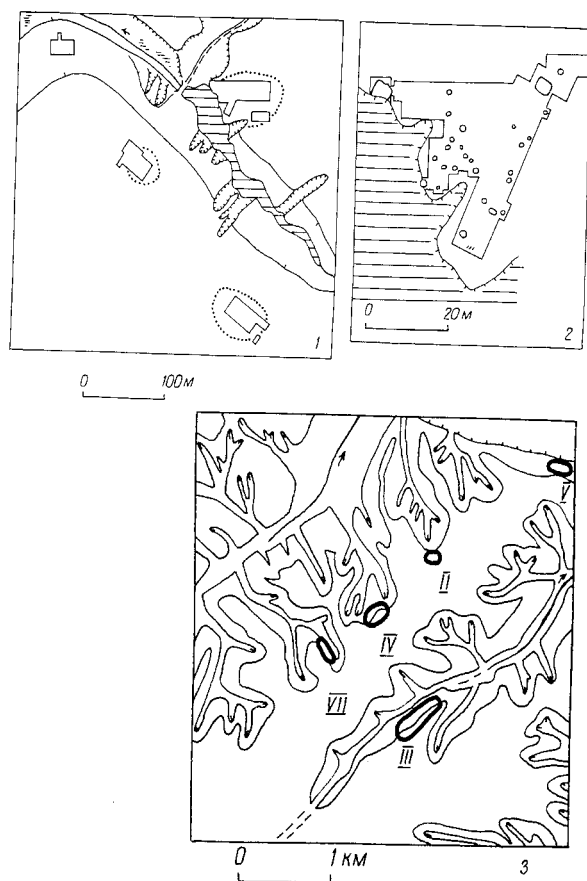

Рис. 2. 7. План поселення кїївської культури Глеваха(1) ; розташування об'єктів на одній з його ділянок (2); розташування поселень у районі Обухова (3).

припустити, що дах був двосхилим. Інколи фіксується вхід у вигляді невеликого пандуса або сходинки, що виступає за межі котловану. Особливістю кїївських жител Середнього Подніпров'я є різноманїтність конструктивних схем. Тут зустрічаються житла з центральним опорним стовпом, особливо характерні для Подесення (Глеваха, Нові Безрадичі, Сушки 2), напівземлянки з вогнищами у куті (Вишеньки, Глеваха, Червоний Хутір та ін.). Крім зрубів на Кїївщині відомі житла каркасної конструкції з глиняною обмазкою (Обухів 2, 7, Глеваха); крім сильно заглиблених – неглибокі. Черені вогнищ інколи вимощені череп'ям, обмазаним глиною (Козаровичі).

Зазначимо, що житла кїївського типу зафіксовано пам'ятках черняхівської культури більш південних районів (Журавка Вільшанська).

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТЕЛ КИЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕНЬ ГЛЕВАХА ТА КИРЕЇВКА

Під час розкопок поселення Глеваха автором була досліджена напівземлянка 3. Котлован її мав прямокутну форму (4 x 3,4 м) із заокругленими кутами. Його глибина 0,45 – 0,6 м від рівня материка. У центрі рівної долівки зафіксовано яму від товстого опорного стовпа глибиною 0,6 м (її стінки мають сліди вогню); ще дві стовпові ямки меншого розміру – у східному куті. Поряд із центральним стовпом знаходилося відкрите вогнище, від якого залишилася червона пляма на долівці (рис. 2.8).

Південно-східна половина житла була зайнята вогнищем і, очевидно, входом. Відсутність земляної сходинки може свідчити, що двері повністю знаходилися над рівнем землі. Швидше всього місце для сну мешканців цього житла могло знаходитися у протилежній частині житла. Тут міг бути збудований настил розміром 2,2 x 1,3 м, що достатньо для відпочинку кількох членів родини.

Відсутність регулярно розташованих стовпових ям і чітка прямокутна форма дозволяють припустити, що стіни мали зрубну конструкцію. Зруб з колод товщиною 15 – 20 см міг налічувати 8–10 вінців. Його верхня частина приблизно на 1 м знаходилася над землею. Дах був двосхилим. “Коник” покладений уздовж довгої осі житла. Він спирався на потужний центральний стовп і на стовпи з розвилками, врублені

посередині торців житла. Фронтони під двосхилим дахом могли бути забрані нетовстими колодами або плахами, заплетені лозою, обмазаною глиною. Можливо, невеликі скупчення глиняної обмазки в заповненні житла вказують саме на останній варіант. Дах крився соломною або очеретом (рис. 2.9).

Взагалі, напівземлянки із центральним стовпом, подібні до описаної, більш характерні для київських пам'яток Подесення, але й там зустрічаються інші типи будівель.

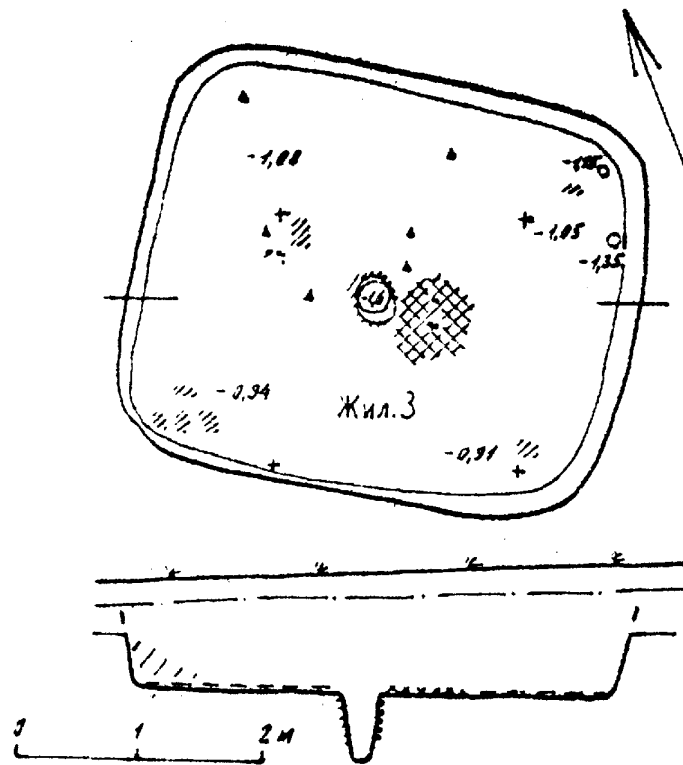

Рис. 2.8. Житло 3 поселення Глеваха.

Споруду, що не мала центрального стовпа, можна реконструювати за матеріалами поселення Киріївка 1 у Подесенні. Будівля, досліджена Г.О. Романовою у 1984 р., загинула під час пожежі. Заглиблена на 0,3 – 0,4 м в землю частина мала прямокутну форму (2,9 x 3,05 м) із заокругленими кутами. Добре збереглися обвуглені деталі конструкції: жердини діаметром 3 – 5 см і колоди діаметром 8–3 см (рис. 2.10).

Їх розташування, а також певні етнографічні паралелі дозволили архітектору В. І. Останіну, співробітнику Музею народної архітектури та побуту, запропонувати реконструкцію житла. На його думку, східна частина житла мала господарсько-побутове призначення – тут знаходився вхід (викопані в ґрунті сходинки) і вогнище в ямі. Очевидно, західна половина будівлі використовувалася для відпочинку, тут розміщувався дерев'яний настил. Зрубні стіни будувалася за межами заглибленої частини. Висота зрубу могла бути біля 1 м, він складався з 5–6 вінців. Для утеплення житла нижні 1 – 2 вінця присипалися землею.

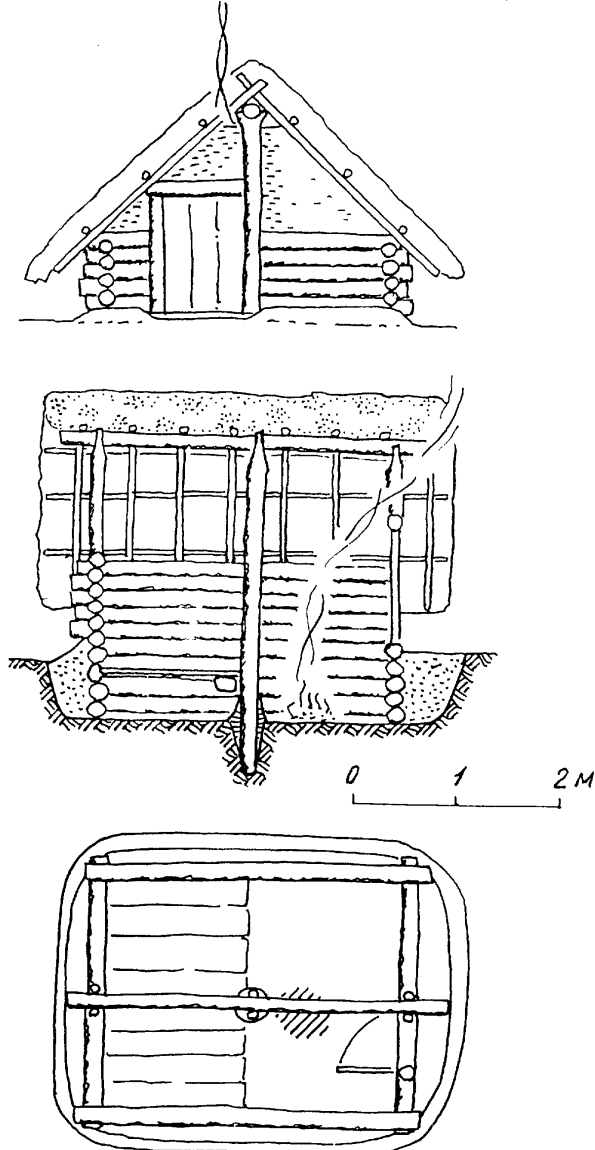
Вхід, вірогідно, був єдиним отвором в стінах житла, чим й пояснюється його південна орієнтація. Для зручності входу в землю були викопані дві сходинки, що вели до дверей. Розташований поруч зі сходинками стовп, очевидно, був одним із “одвірків”. Вінці зрубу при цьому входили в паз, видовбаний у стовпі. На відміну від лівого,

правий “одвірок” не закопувався в землю, а кріпився порогом знизу і притолокою зверху. Двері робилися з 3 – 4 дощок і кріпилися до порогу і притолоки за допомогою дерев’яних шипів (“двері на колу”). Двосхилий дах підтримувався двома товстими стовпами, на які спирався “коник”. На цю колоду та верхній вінець стін клалися крокви. Дах був критий соломною, на що вказують її сліди у заповненні житла. Фронтони, котрі утворилися під двосхилим дахом, могли бути забрані дерев’яними плахами (рис. 3, 11; 3, 12).

Очевидно, приблизно такою ж була конструкція жител з печами-камінами, що виступали за межі заглибленої частини. Зокрема, кілька будівель такого типу досліджено В. О. Шекуном і автором на поселенні Олександрівка 1 на околиці Чернігова.

БУДІВЛІ ПОБУТОВО-ГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Серед господарських споруд, як і в попередній час, переважають ями-сховища. В окремих випадках в ямах зустрінуті розвали великих корчаг, що вказує на використання їх для збереження сільськогосподарських продуктів. Звичайні розміри ям: діаметр горла 1 – 1,4 м, глибина 0,6 – 1,4 м. Кількість ям, що припадає на одне житло, часто складає кілька десятків (Глеваха, Сушки 2 та ін.).

На деяких київських поселеннях виявлені сліди наземних споруд з глиняною обмазкою, що іноді перекривають кілька великих ям-льохів. Їх господарське і виробниче призначення підтверджується знахідками, наприклад, скупчення залізної руди поряд з такою будівлею у Обухові 2. У наземній споруді 5 поселення Улянівка під Черніговом знаходилися різні сільськогосподарські продукти і, судячи за знахідками жорен та кістяних знарядь, проводилася обробка зерна і шкір.

У господарський комплекс входили також виносні вогнища, що правили за літні кухні. Від них зберігаються масивні черені, зроблені з шарів череп'я і глини. Найбільшим об'єктом такого типу є черень 1 із поселення Обухів 3 діаметром 1,5 м та товщиною до 0,5 м. Він складалася із 9 шарів керамічних уламків, що

Рис. 2. 9. Реконструкція житла 3 з поселення Глеваха.

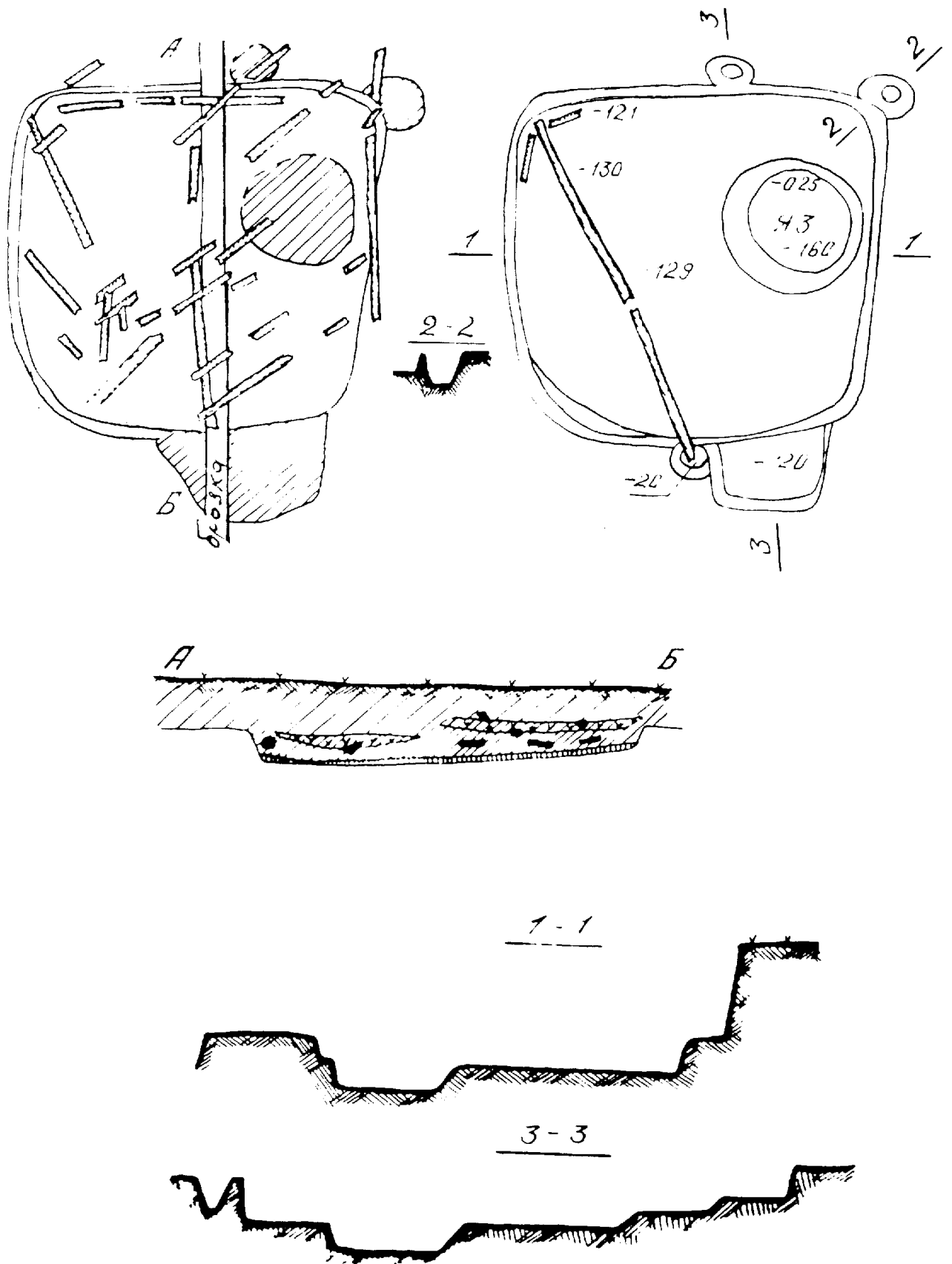

Рис. 2.10. Житло 1 з поселення Кирейівка – I. Плани та профілі.

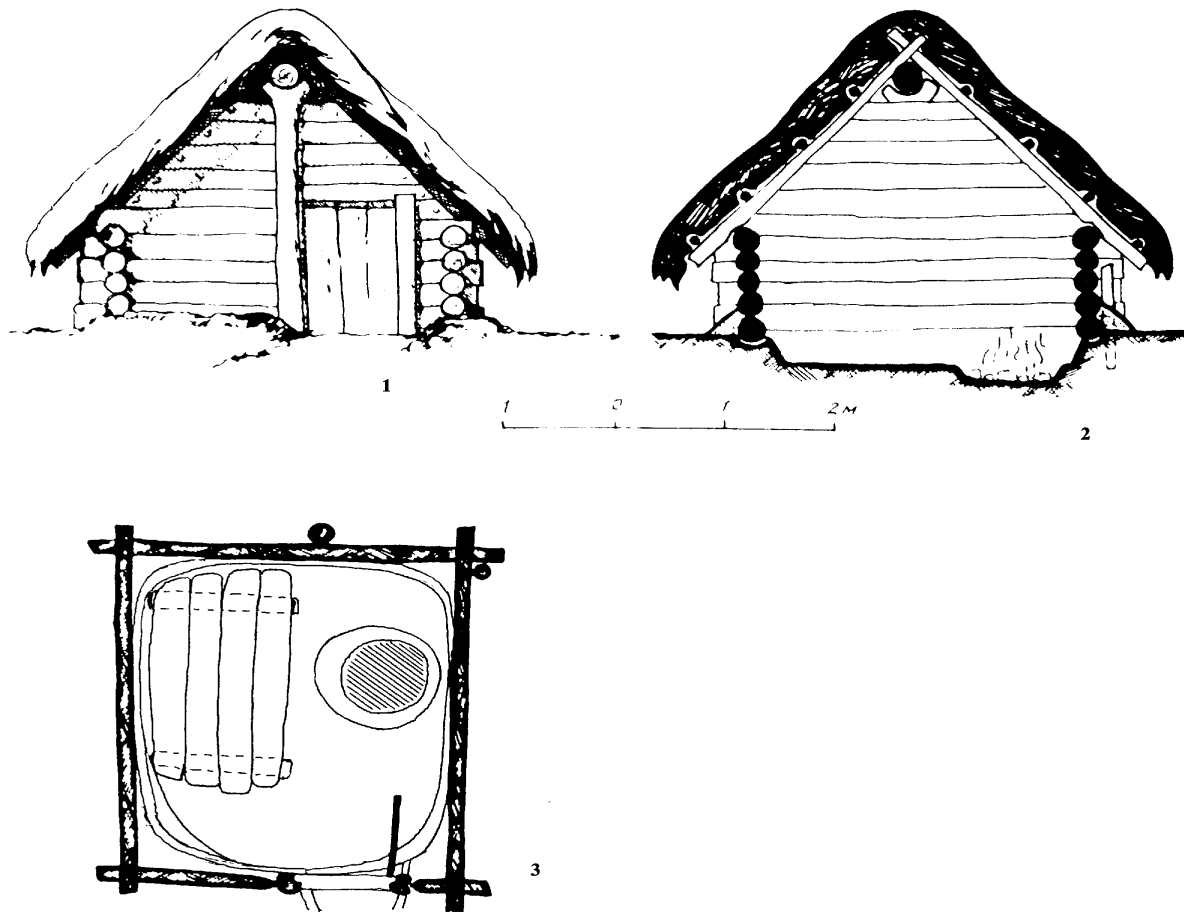
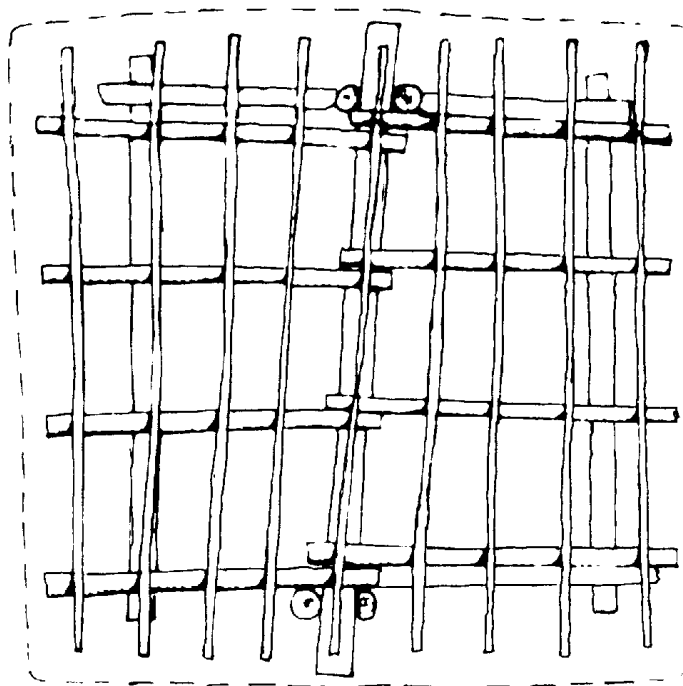
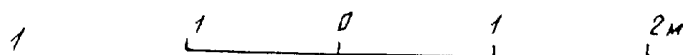
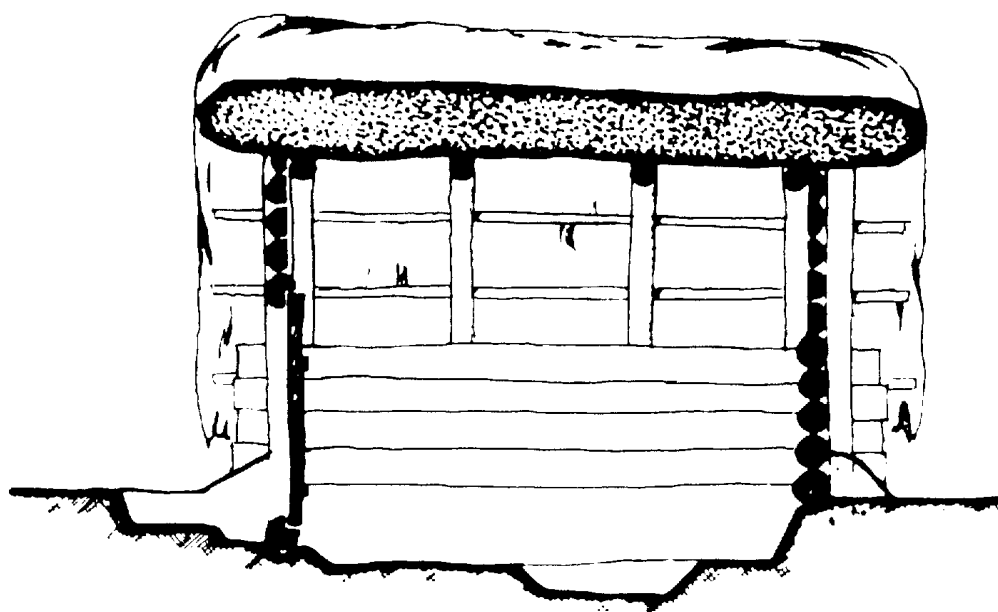

Рис. 2.11. Реконструкція житла з поселення Киріївка (за В. І. Останіним):
1 – фасад; 2 – розріз; 3 – план.

належали 39 посудинам. На Київщині подібні вогнища, але менші за розміром, зафіксовані у Обухові 2 та Глевасі.

РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ

Упевнено до таких споруд на пам'ятках київської культури Середнього Подніпров'я можна віднести лише залізобне горно з поселення Васильків 1а, подібний до описаних вище лютезьких споруд, та яму для випалу вугілля з поселення Глеваха. Остання на рівні материка мала діаметр біля 1,5 м, стінки похило переходили до дна на глибині 1 м від рівня материка. У верхній частині стінки пропечені на глибину до 7 см. Заповнення ями чорне, вуглисте, насичене шматками вугілля. Нижче конусу вуглистого ґрунту йдуть материкові та вуглисті прошарки. У центрі дна зі слідами обпалу – неглибока стовпова яма (рис. 2.13). Очевидно, спосіб випалу вугілля був подібним до описаного вище на прикладі поселення Лютіж.

2

Рис. 2.12. реконструкція житла з поселення Киріївка:
1 – поздовжній розріз; 2 – план перспективи. (За В. І. Останіним)

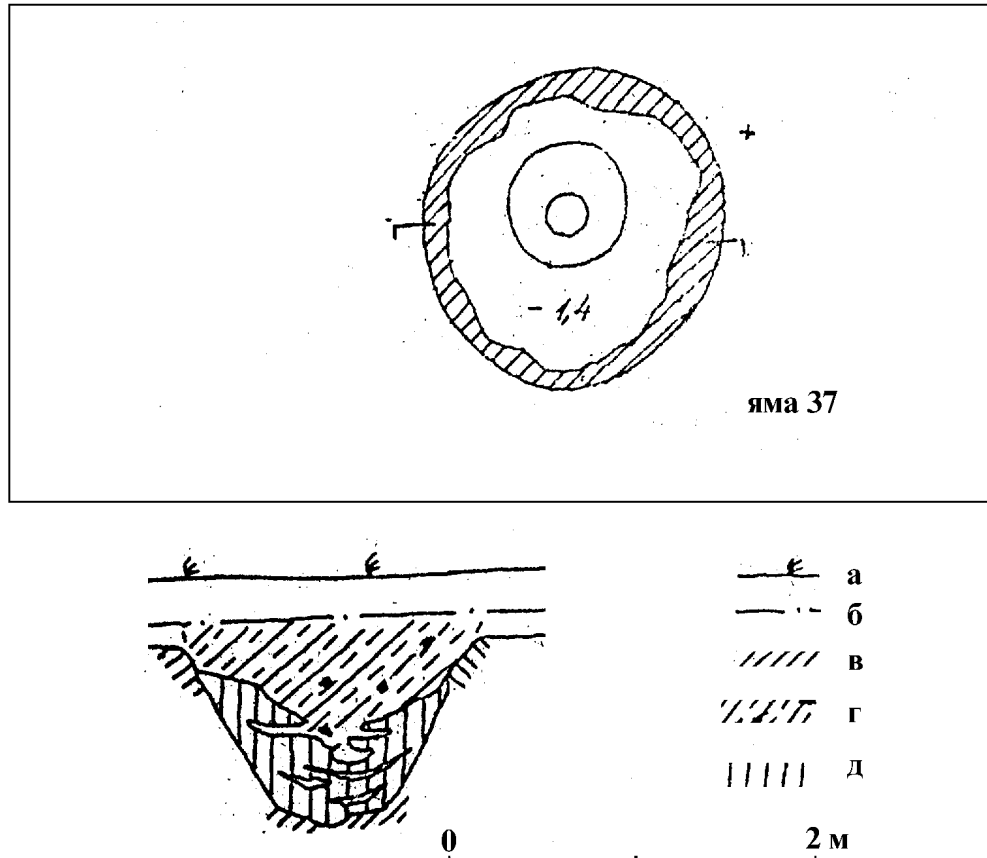

Рис. 2.13. Яма для випалу деревного вугілля з поселення Глеваха.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

На думку Н. М. Кравченко, з Київською культурою пов'язана знахідка на поселенні Обухів 3 великого каменя із вибитими на ньому різноманітними знаками і символами. Дослідниця вважає, що розташовані неподалік великі черені вогнища просто неба мали не побутове, а ритуальне призначення (випікання обцинних хлібів під час свят тощо).

Варто також зазначити, що могильники київської культури в деяких випадках безпосередньо примикають до меж поселень. Таке "сусідство" живих та їх мертвих предків спостерігається у Козаровичах і Нових Безрадичах.

ВЛАШТУВАННЯ САДИБИ

Більшість поселень Київської культури відзначається невеликими розмірами і тонким культурним шаром, що свідчить про нетривале існування і дозволяє припустити їх належність великій сім'ї. Більш відокремленим, очевидно, було виробництво і розподіл у мешканців таких поселень, як Глеваха. Заселені ділянки були далеко розкидані вздовж схилів балки по обох берегах струмка. Одна з таких садиб, що існувала протягом другої половини III – початку IV ст. н. е., складалася з двох жител-напівземлянок, кількох десятків ям-льохів і вогнища просто неба. Житло, реконструкція якого наведена вище, було розташоване на висоті 8 – 9 м над рівнем

долини струмка. Інше житло і господарські ями знаходилися дещо нижче, а вогнище – найближче до води (рис. 2.7).

Рис. 2.14. Реконструкція загального вигляду слов'янського поселення другої – третьої чверті I тис. н. е (за З. Ванею).

Можна припустити, що, крім того, до комплексу садиби входили наземні господарські споруди і загои для худоби, слідів від яких на материк не збереглося. Таке припущення базується на матеріалах розкопок на сході Дніпровського Лівобережжя поселень Букреївка 2 та Гочево 1. В обох випадках вдалося зафіксувати численні ями від стовпів і кілків поза межами об'єктів.

На повністю дослідженому поселенні Гочево 1 чотири житла були розташовані парами, між якими знаходилося подвір'я розміром приблизно 30 x 30 м. Стовпові ямки і гумусний шар органічного походження (залишки гною) свідчать про утримання тут худоби. Крім того на краю подвір'я знаходилися три своєрідні печі просто неба у вигляді напівсферичних ям, викладених череп'ям, камінням і обмазаних глиною. За етнографічними спостереженнями, подібні споруди могли використовуватися для підсушки снопів.

Наступним кроком у формуванні традиційного житла Середнього Подніпров'я стала слов'янська напівземлянка, що виникла на основі житла київської культури (рис. 3, 14). Значно більш різноманітними були будівлі населення черняхівської культури, яке являло собою складний конгломерат різних племен.

2.3. ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (III – V СТ. Н. Е.)

ЛАНДШАФТНО-ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

Більшість поселень Черняхівської культури в середньодніпровському лісостепі займає схили балок над струмками або невеликими річками, а також край надзаплавних терас над долинами більших річок (Ірпеня, Стугни, Росі, Трубежа та ін.). Іноді територія селищ буває обмежена ярами чи струмками, що виходять у заплаву. Розміри поселень різні: найбільші мають у довжину до 2 км при ширині 150–200 м, хоча більшість дещо менші – біля 1 км довжиною при ширині 80–100 м. Зустрічаються й зовсім невеликі селища: наприклад, Леськи в районі Черкас. Досить часто поселення утворюють групи або йдуть “ланцюжком” по краю балки чи тераси з інтервалом кілька кілометрів (рис. 2.15).

На жаль, мало черняхівських поселень у Середньому Подніпров'ї широко розкопані, тому їх планування можна охарактеризувати лише в попередньому плані. На невеликому поселенні Леськи садиби, що включали житлові та господарські споруди, очевидно, розміщувалися досить компактною групою. На селищі Журавка Вільшанська житла різного за походженням населення (слов'ян і германців) групувалися спочатку на різних ділянках; лише згодом спостерігається їх змішування. Досить типовим є розміщення садиб вздовж схилу на відстані кілька десятків метрів одна від одної, що добре помітно по скупченням глиняної обмазки і плямам культурного шару на ріллі.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ І РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Фахівці виділяють два типи жител: заглиблені в землю (як правило, невеликі), наземні (каркасно-глинобитні та кам'яні). Зазначимо, що кам'яні будинки у Середньому Подніпров'ї невідомі, вони типові лише для південно-західного регіону поширення черняхівської культури.

На більшості середньодніпровських поселень домінували напівземлянки. Зокрема, вони виявлені у Журавці, а також Глевасі, де на початку IV ст. н. е. розселилися мігранти – готи, витискаючи місцеві племена київської культури. Нижня частина таких жител буває впущена в землю на 0,6 – 1,5 м. Форма в плані здебільшого підквадратна (втім, не така правильна, як у київських жител), але зустрічаються округло-овальні та неправильних обрисів з виступами. Звичайна площа 10–20 кв. м. Стовпові ями іноді дозволяють реконструювати наземну частину будівлі, котра підіймалася над поверхнею ґрунту. Стінки, очевидно, мали каркасно-плетневу конструкцію з глиняною обмазкою. Дах робився двосхилим, долівка земляною. Вхід інколи фіксується у вигляді земляних сходиночок. Виступи в стінах утворювалися ямами-сховищами або печами-каміннями, вирізаними в глині. Частіше для опалення використовувалися прості вогнища, черені яких було викладено черепками чи камінцями. Діаметр вогнищ або печей не перевищує 1 м.

Прикладом житла із заглибленою основою може бути будівля 4 поселення Глеваха (рис. 2.16). Нижня її частина, що має підквадратну форму (4,8 x 4,6 м) заглиблена в землю на 0,55 – 0,75 м. Заокруглені кути, похилі стінки і скупчення глиняної обмазки по всьому котловану свідчать, що стіни споруди, очевидно, мали каркасно-глинобитну конструкцію. Дві стовпові ямки у південному кутку вказують, що тут, можливо, був вхід.

На відміну від напівземлянок, наземні будинки звичайно мали великі розміри, про що свідчать розвали обпаленої глиняної обмазки та розташування стовпових ям. Середня площа наземних жител становить 30–40 м², відомі також невеликі будівлі – 10–25 м². Менш часто зустрічаються великі будинки площею 65–120 кв. м, розділені на кілька приміщень (Леськи, Ягнятин, Гребінки та ін.). У таких житлах могли жити

великі патріархальні сім'ї, а деякі відводилися для громадських зборів та святкових церемоній. За плануванням, розмірами і деталями конструкції “великі будинки” подібні до так званих “тринефних” германських жител. Дах таких споруд підтримувався двома рядками товстих стовпів, встановлених всередині житла (рис. 2.17).

Спосіб будівництва стін у більшості наземних будівель був в цілому однаковим. Відбитки на обпалених шматках глини плетня і нетовстих стовпів свідчать про каркасно-плетневу основу стін. Стовпи, що підтримували стіни, мали діаметр 7–10 см, їх доводилося ставити досить часто, на відстані 0,7 – 0,8 м. Кутові опорні стовпи були більш масивними діаметром 15–20 см.

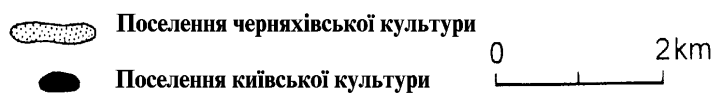
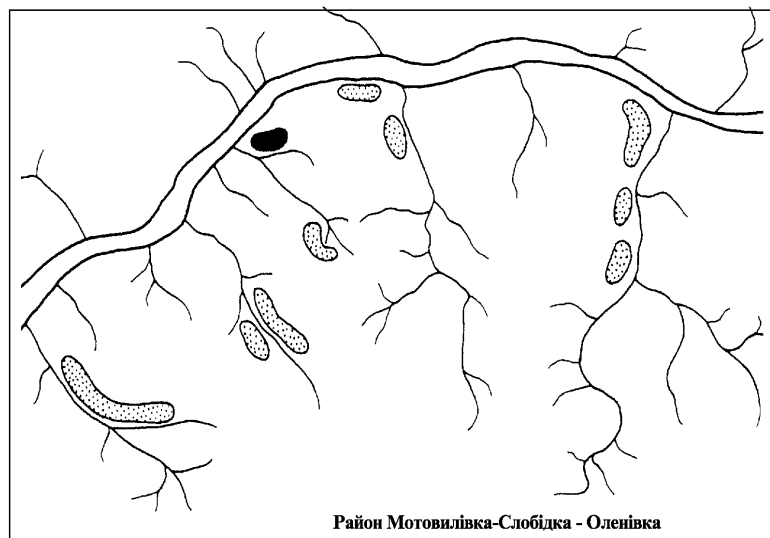
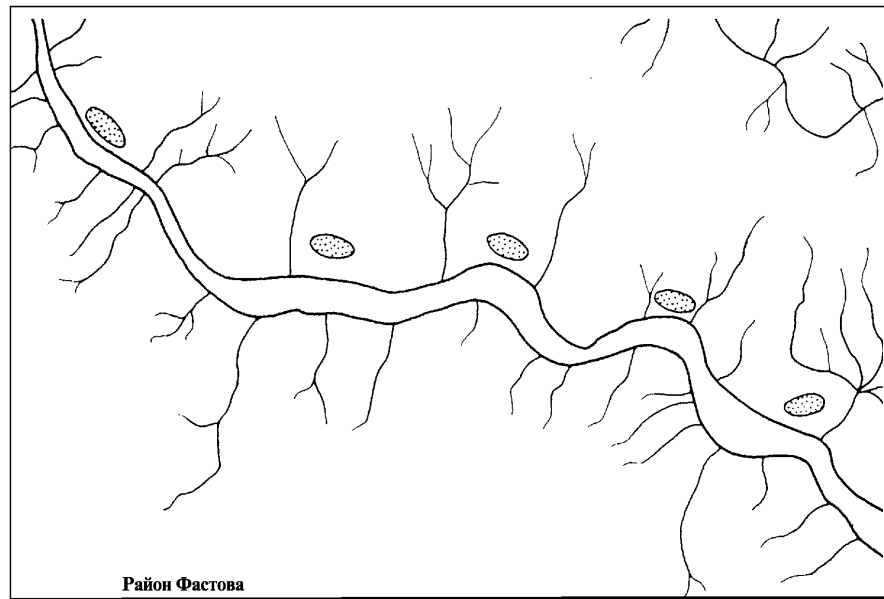

Рис. 2 15. Розташування поселень київської та черняхівської культур у контактній зоні Середнього Подніпров'я (за Р. Г. Шишкіним).

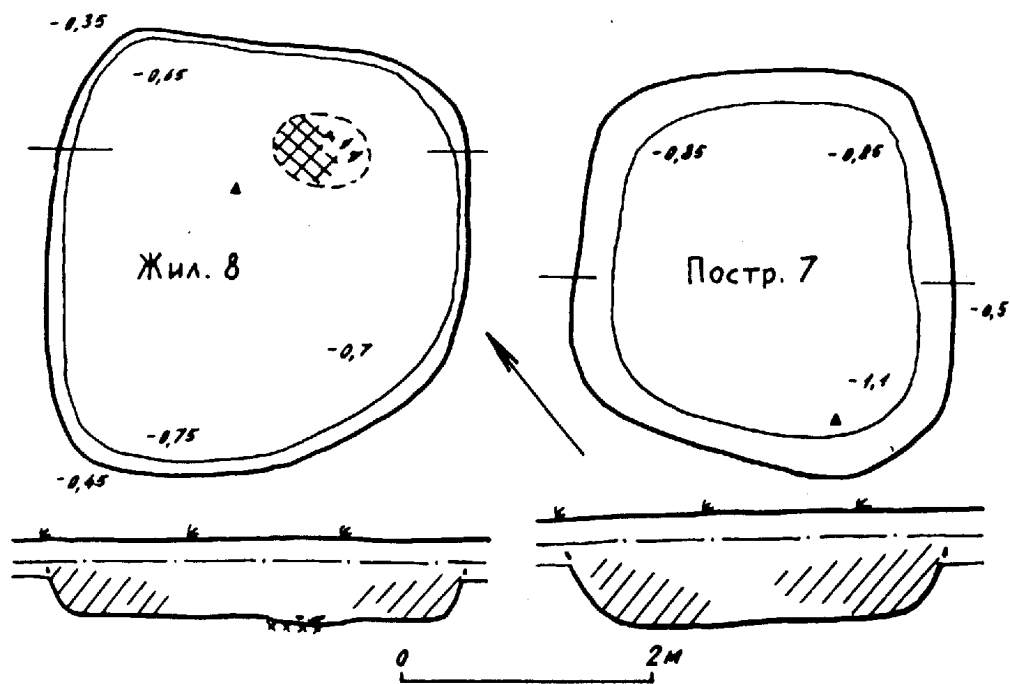
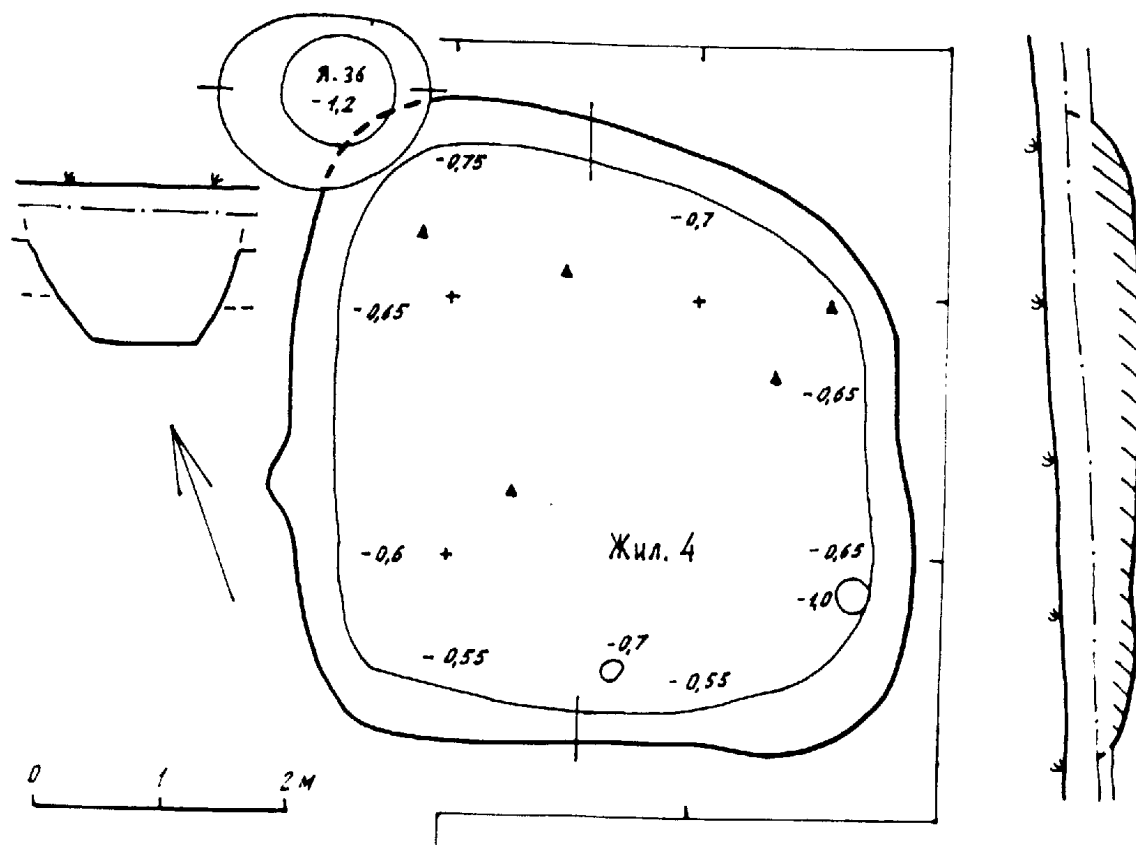

Рис. 2.16. Заглиблені житла черняхівської культури із поселення Глеваха (верхній шар).

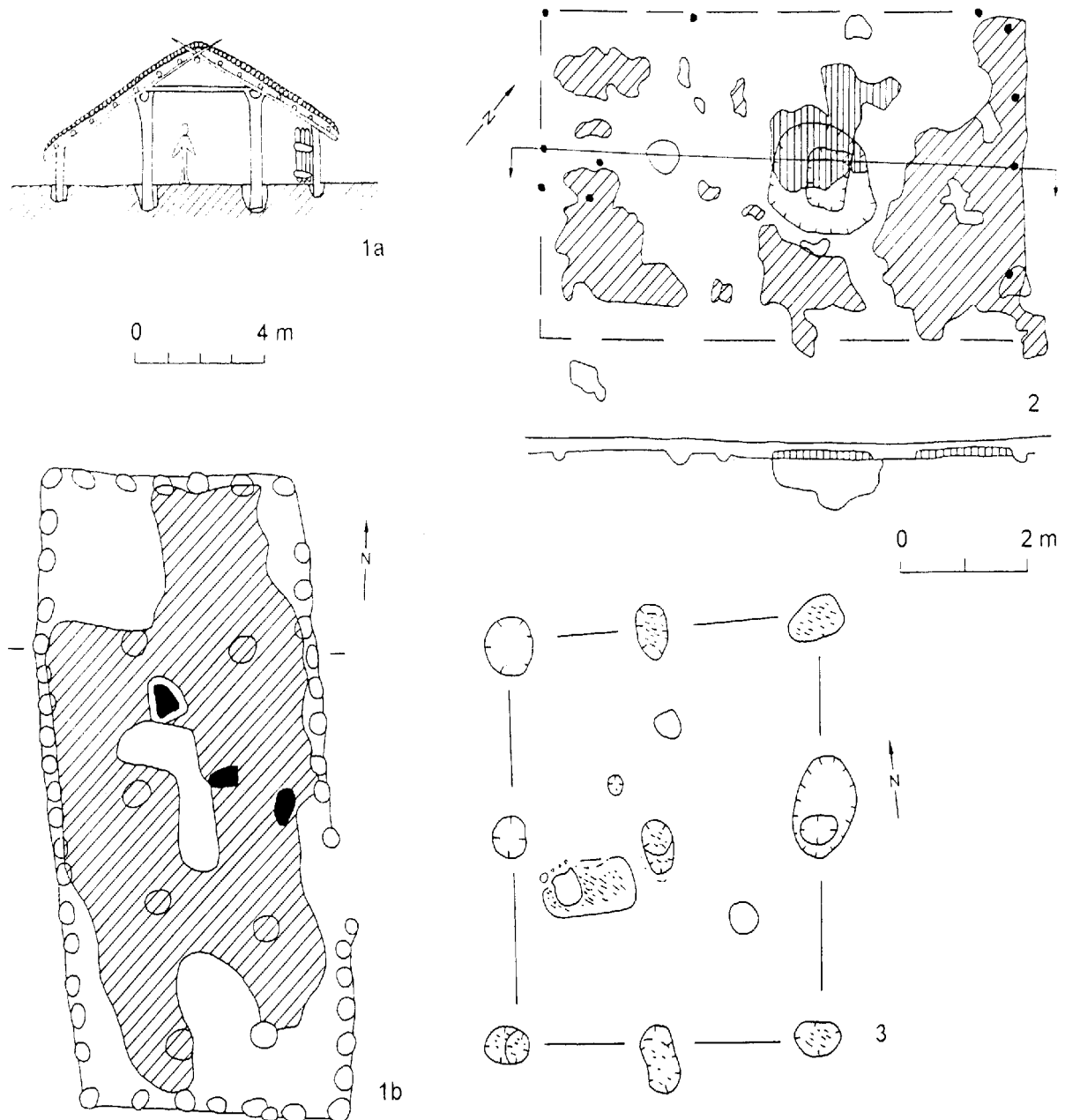

Рис. 2.17. Залишки "тринефних" будинків черняхівської культури та реконструкція одного із них (За Б. В. Магомедовим).

**РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТЛА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕННЯ ЛЕСЬКИ**

Під час розкопок поселення Леськи А. Т. Брайчевською (Сміленко) і М. Ю. Брайчевським було досліджено кілька садиб, центральною спорудою однієї з яких був "великий будинок". Він фіксувався за скупченнями глиняної обмазки прямокутних обрисів. Очевидно, стіни були глинобитними і спиралися на каркас із стовпів, переплетених гілками. Розміри споруди приблизно 14x7 м. Житло було розділене перегородками на кілька приміщень, найменше з яких мало розміри 4,5 x 2 м. Залишки печі були зафіксовані в центральній частині будинку. На думку авторів розкопок, піч могла опалювати обидві половини житла.

Ймовірно, “великий будинок” з Леськів був подібним до реконструкції, запропонованої архітектором А. Я. Розеном та археологом Е. А. Рікманом на матеріалах молдавських пам’яток Черняхівської культури (рис. 2.18).

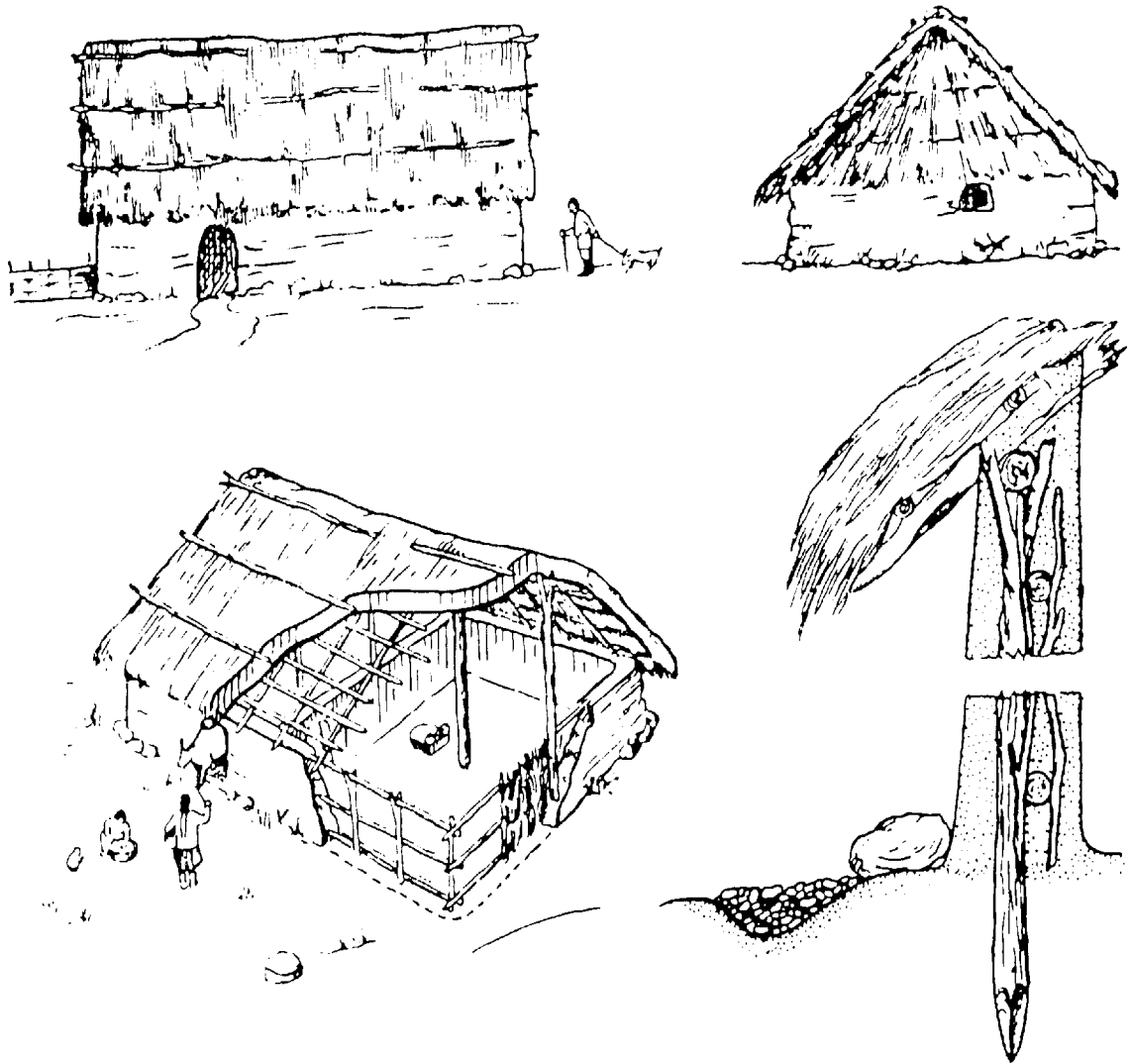

Рис. 2.18. Реконструкція "Великого будинку" (за А. Я. Розеном та Е. А. Рікманом).

БУДІВЛІ ПОБУТОВО-ГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Крім жител на черняхівських поселеннях Середнього Подніпров'я виявлено ям-сховища, хоча їх кількість менша, ніж у київській культурі. Такі об'єкти із черняхівського шару поселення Глеваха дещо відмінні від ям-льохів попереднього, київського етапу існування селища. Форма їх переважно не округла, а видовжена; стінки не прямовисні, а похилі. Кілька ям були перекриті скупченнями обпаленої глиняної обмазки – залишками куренів або кришок, що згоріли у вогні.

Заглиблені в землю чи наземні будівлі також використовувалися у господарських цілях. Наприклад, до складу садиби в Леськах, крім “великого будинку”, опис якого подано вище, входили об'єкти, які інтерпретуються авторами розкопок як погріб, хлів, два курники, свинарник, сарай або клуня, виробничі споруди (рис. 2.19). Майже на кожному широко розкопаному поселенні Черняхівської культури знайдено також

виносні вогнища – залишки літніх кухонь. Їх черені звичайно складені з каміння або вимощені череп'ям і обмазані глиною.

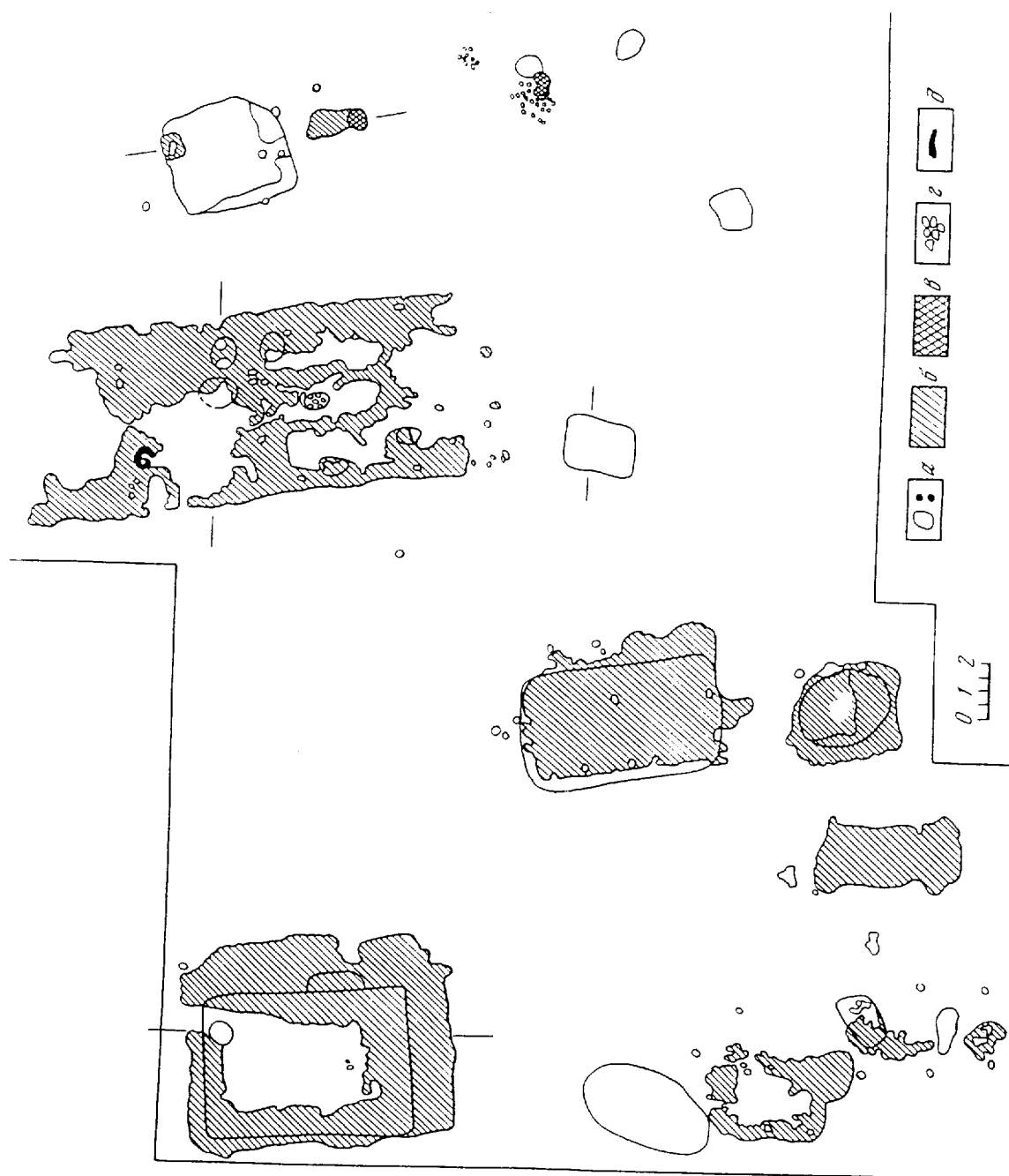

Рис. 3, 19. План садиби в с. Леськи з розміщенням навколо житла господарських споруд і ям: а – яма; б – обпалена глиняна обмазка стін; в – черень печі; г – скупчення кераміки; д – обвуглене дерево.

РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ

У черняхівському суспільстві ремесла досягли високого розвитку. Особливо виразними є сліди гончарства, що розвивалося під впливом провінційного римського виробництва. На кількох десятках поселень виявлено гончарні горни, в яких обпалювалася кераміка, інколи трапляються залишки гончарних майстерень.

Кожна піч складалася із двох ярусів, розташованих один над одним: топки та камери, де відбувався обпал. Нижній ярус викопувався в землі і стінки його обмазувалися глиною; вустя топки відкривалося в передпічну яму.

Діаметр споруди сягав 1,5 м, висота – 0,5 м. Верхній ярус мав куполоподібне перекриття. Яруси відокремлювалися один від одного горизонтальним перекриттям із отворами-продухами. Це перекриття підтримувалося глиняним стовпом або перемичкою шириною 0,2 – 0,4 м. В процесі роботи у верхньому ярусі знаходився посуд, а в нижньому – розводився вогонь. Розжарене повітря через отвори потрапляло у верхню камеру і, проходячи через неї, обпалювало посуд, що там стояв (рис. 2.20).

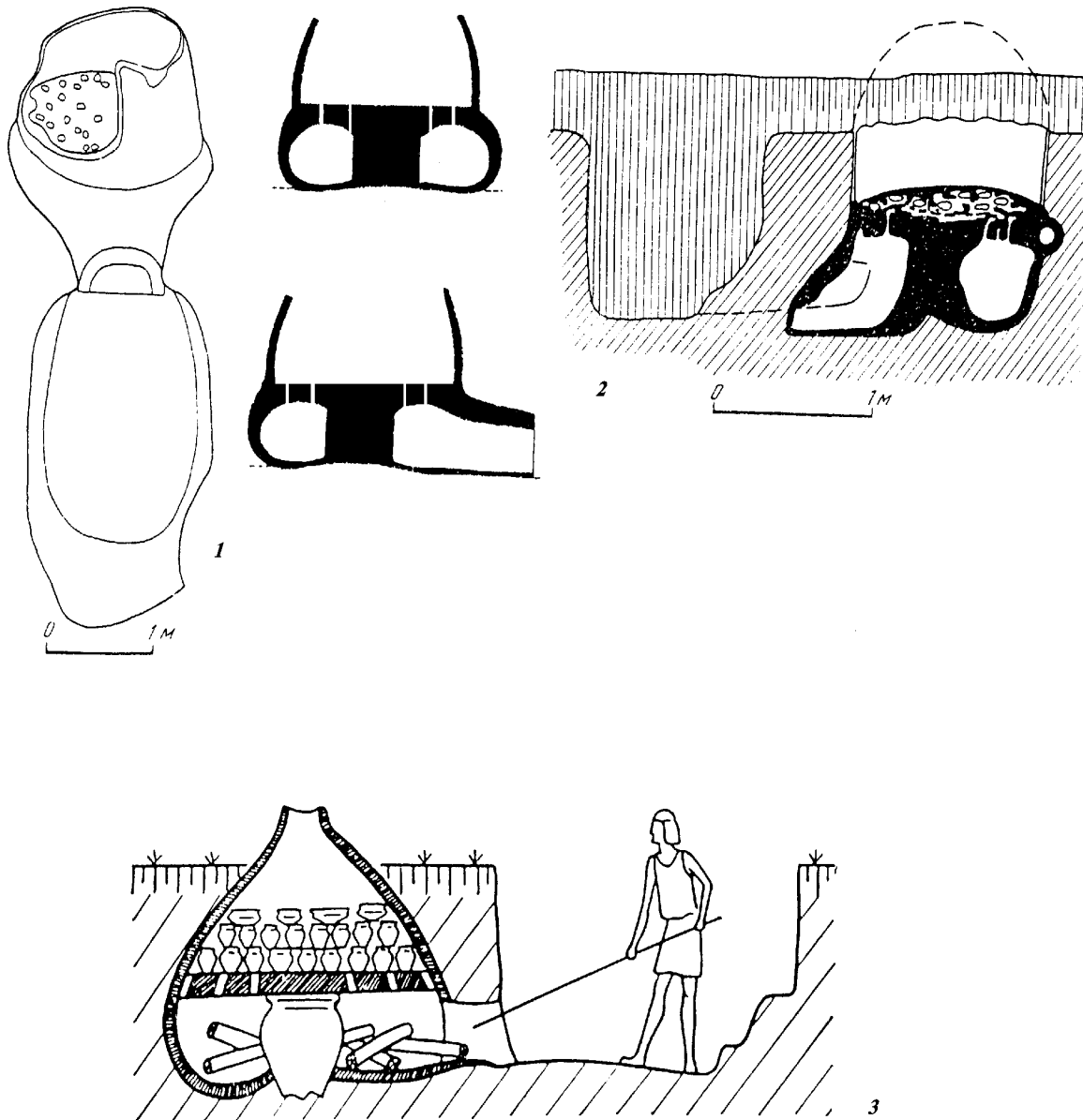

Рис. 2.20. Гончарні горни черняхівської культури та реконструкція одного з них.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ГОНЧАРНИХ МАЙСТЕРЕНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕНЬ ЖУРАВКА І ГЛЕВАХА

Під час розкопок поселення Журавка на р. Вільшанка Е. О. Симоновичем досліджені дві гончарні печі та поряд з однією з них споруда, що інтерпретована як майстерня гончаря. Споруда мала неправильну форму біля 5 м довжиною і 3 м шириною. Долівка була частково врізана в материк. Збереглося 10 ям від вертикальних стовпів, що підтримували стіни і дах, а також ночвоподібна яма, заповнена спеціально підготовленою для виробництва посуду глиною. У західній частині будівлі виявлено сліди вісі гончарного кола в невеликій округлій ямці. В центрі споруди збереглися залишки глиняної печі (рис. 2.21). В майстерні знайдено знаряддя праці гончаря – лощила з каменю та ребра тварини, камені для розтирання домішок до глини.

Уважне вивчення цього унікального комплексу дозволило дослідникам давнього гончарства О. О. Бобринському і М. Г. Гусакову запропонувати переконливу реконструкцію майстерні (рис. 2. 22.1).

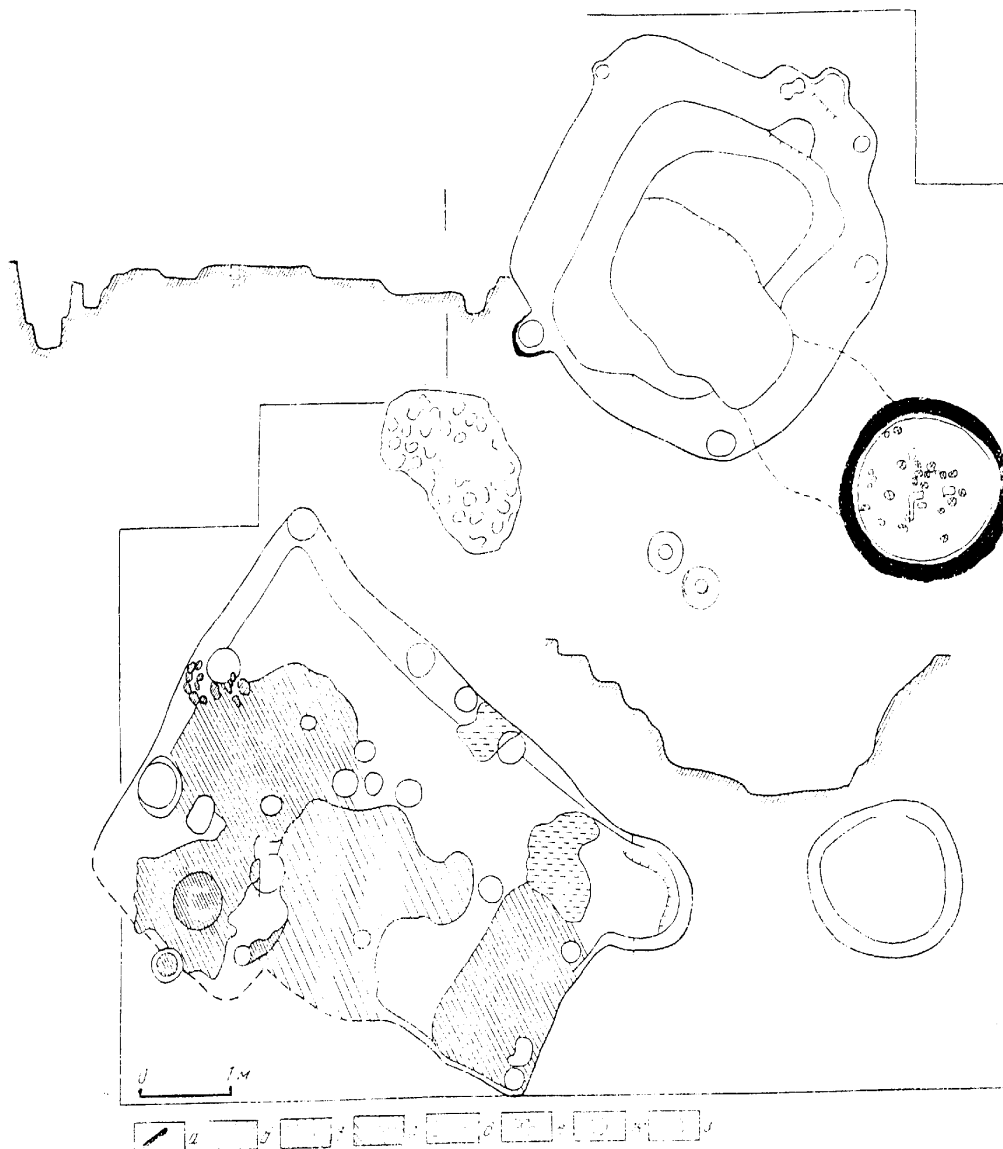

Рис. 2. 21. Виробничий комплекс черняхівської культури із поселення Журавка, що включав горно та майстерню: а – перепалена глина; б – материк; в – дерновий і культурний шар; г – червона глина; д – біла глина; е – шматки обпаленої глиняної обмазки; ж – стовпові ями; з – вкопані в землю посудини.

Інша майстерня розкопана на поселенні Глеваха. Будівля 5 (майстерня) входила до садиби, що включала описане вище житло (будівля 4) і невелику споруду (будівля 2) господарського призначення.

Будівля 5 дещо нагадує в плані вісімку – довжиною 4,15 м, шириною від 1,45 до 2 м. Долівка заглиблена у материк на 1,35 м, підіймаючися у вигляді пандуса і сходинок до північного заходу, де, очевидно, знаходився вхід. В центрі північної частини споруди зафіксовано напівсферичну “подушку” в’язкої зеленої глини діаметром 0,5 м і товщиною 0,21 м. У центрі цієї “подушки” збереглися сліди дерев’яного квадратного кілочка (рис. 2.22. 2). Вірогідно, гончарне коло тут кріпилося на нерухомій вісі, котру і фіксувала у супісі материка глиняна подушка.

Уступчасті вирізи в материкових стінках, ймовірно, служили для закріплення полиць для готового посуду та лави, на якій сидів гончар. На відміну від майстерні із Журавки, ця споруда мала тимчасовий, можливо сезонний, характер. Тому можна припустити найпростіший вид перекриття у вигляді двосхилого куреня, що спирався прямо на землю.

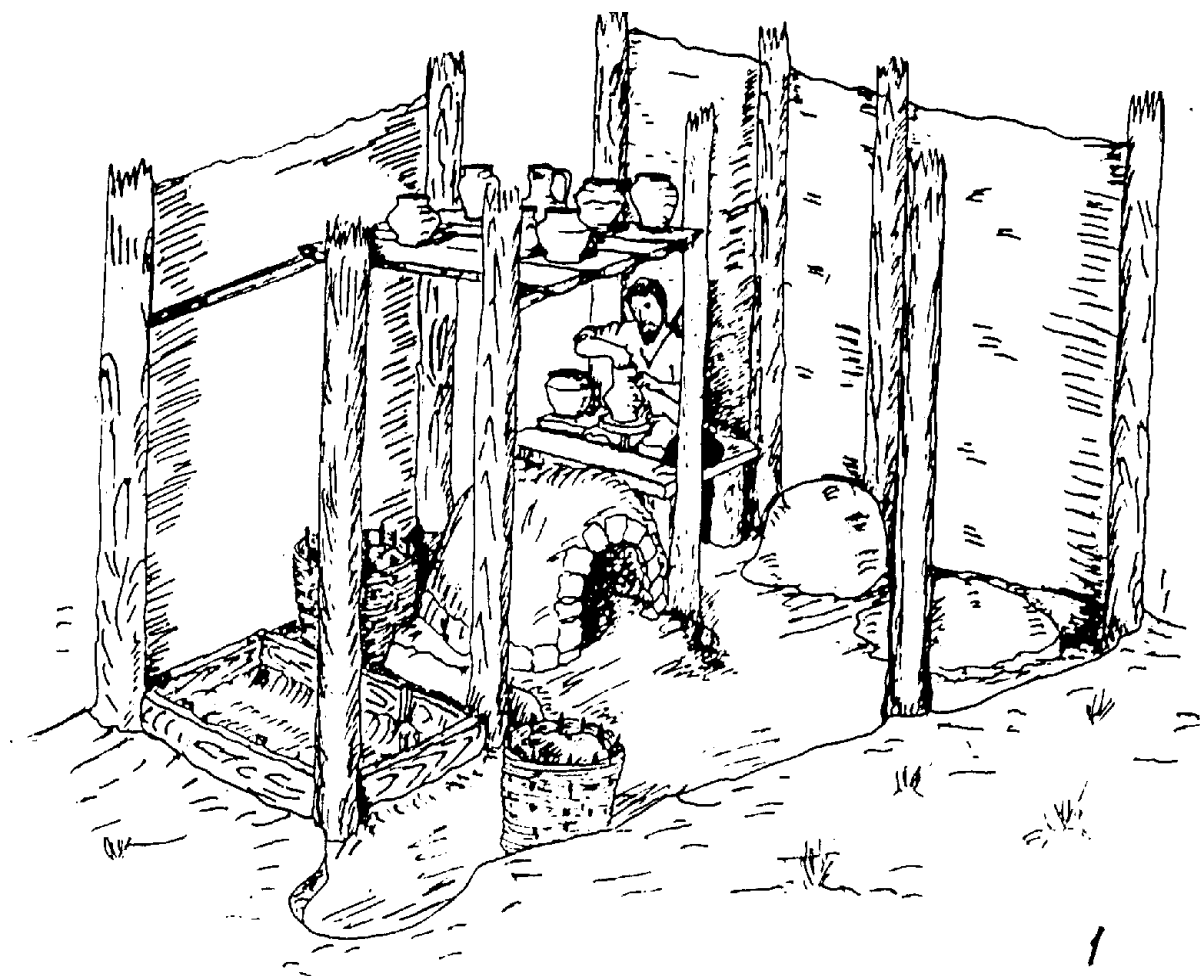

Рис. 2. 22.1 – Реконструкція майстерні гончаря з поселення Журавка (за О. О. Бобринським та М. Гусаковим); 2 – залишки гончарної майстерні з поселення Глеваха.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

Матеріали могильників демонструють, що черняхівське суспільство мало досить складні релігійні уявлення. Могильники, як правило, розміщувалися на більш високих місцях, ніж пов'язані з ними поселення, хоча й недалеко від них. На деяких поселеннях (переважно у західній частині ареалу Черняхівської культури) досліджено залишки святилища (Лепесівка), виявлено кам'яні ідоли (Ставчани, Іванківці та ін.); частина посудин, вкритих таємничими орнаментами, безумовно, використовувалася під час ритуальних дій. На жаль, об'єктів, котрі можна було б упевнено зарахувати до культових споруд, на території Середнього Подніпров'я не знайдено.

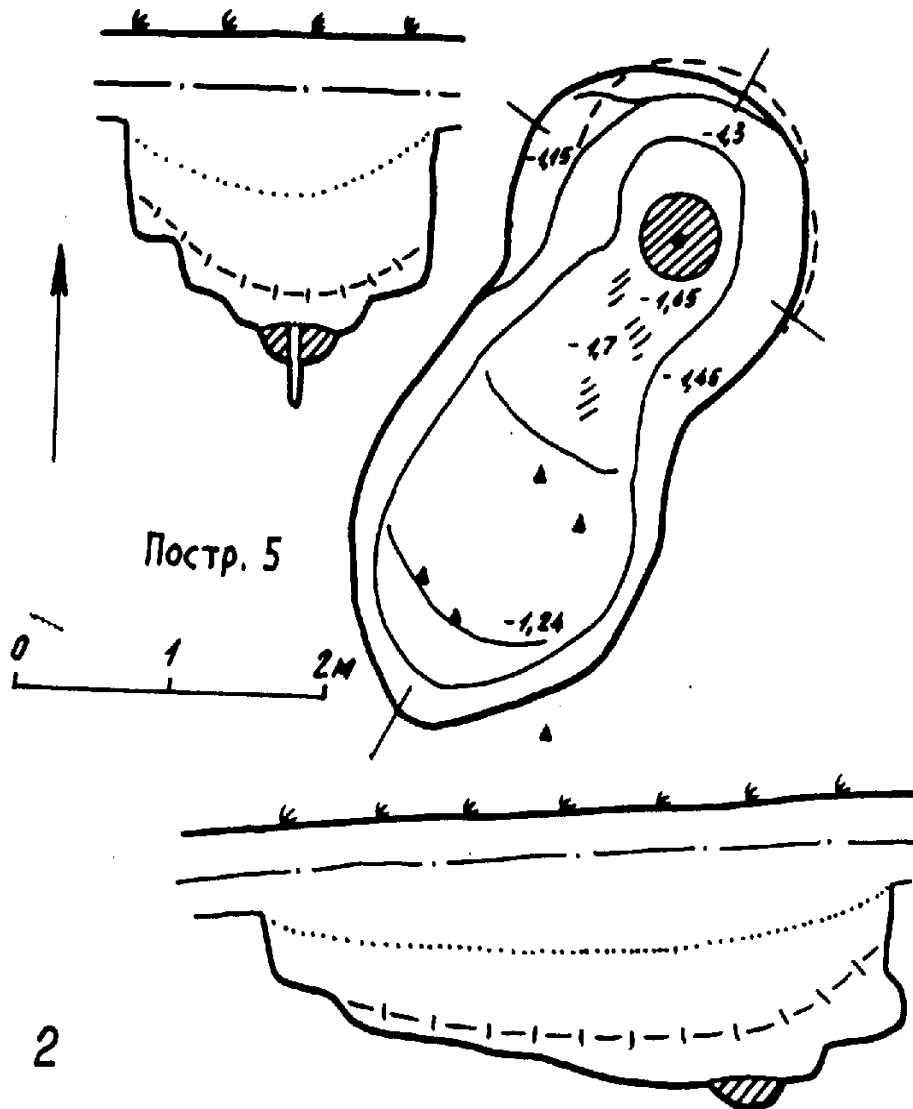

Рис. 3, 22. 1 – Реконструкція майстерні гончаря з поселення Журавка (за О. О. Бобринським та М. Гусаковим); 2 – залишки гончарної майстерні з поселення Глеваха.

ВЛАШТУВАННЯ САДИБИ

Типові садиби Черняхівської культури можна уявити собі за матеріалами таких поселень, як Леськи та Глеваха. Вважається, що Черняхівська культура, носіями якої були різні етноси, належала до суспільств з більш високим рівнем соціального розвитку, ніж зарубинецькі та київські племена. Як зазначалося, на поселенні в

Журавці простежуються окремі ділянки, зайняті мешканцями слов'янського або германського походження, лише згодом межа між ними затирається. Відокремлена від інших велика сім'я, яка вела окреме господарство, очевидно, могла залишити такі пам'ятки, як садиба в Леськах. Нагадаємо, що така садиба складалася з власне житла ("великого будинку"), кількох господарських та виробничих споруд. Вони були розташовані так, що відокремлювали чистий зовнішній двір від внутрішнього подвір'я, де перебували худоба і птиця (рис. 2.19).

Садиба в Глевасі була менш фундаментальною. До її складу входили житло (будівля 4), розташована поряд гончарна майстерня (будівля 5) та невелика споруда 2 господарського призначення. Приналежність житла і майстерні до одного комплексу підтверджується, зокрема, знахідками двох парних фібул – застібок у будівлях 4 і 5. Дещо нижче ділянки, зайнятої будівлями, виявлено господарську яму із знахідками Черняхівської культури, яка містила, між іншим, чимало обпаленого зерна (рис. 2.23).

Таким чином, система забудови поселень і характер жител у племен черняхівської культури дещо відрізняються від тих, які були властиві зарубинецькому, пізньозарубинецькому і київському населенню. Це пояснюється в першу чергу змішанням традицій різних народів, що входили до складу "держави Германариха". Після розпаду черняхівської культури в середині V ст. домінуючими стають традиції нащадків племен київської культури – склавів і антів візантійських писемних джерел VI ст. н. е.

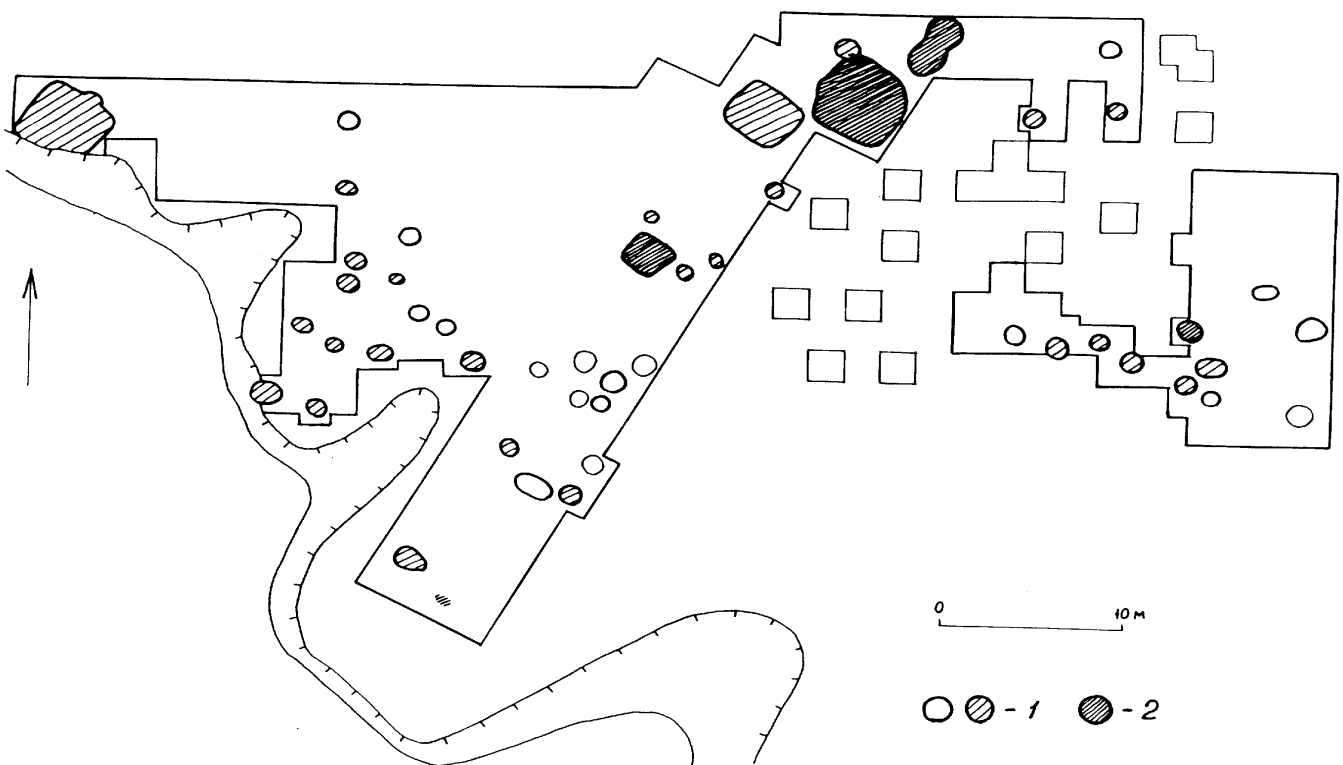

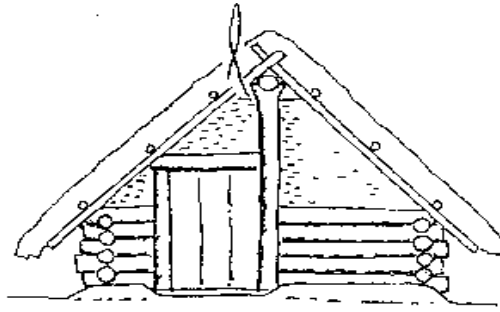
Рис. 2.23. план поселення Глеваса з об'єктами: 1 – київського горизонту (нижнього); 2 – черняхівського горизонту (Верхнього).

Рис. 2.24. Городище Бабина Гора.

Рис. 2.25. Городище біля с.Гребені.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 2

- Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. – К., 1991.
- Бидзиля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. // МИА., 1969. – №160. – С. 51–74.
- Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М. – 1991.
- Бобринский А. А., Гусаков М. Г. Реконструкция гончарной мастерской III – IV вв. // СА. – 1973. – №1. – С. 150–163.
- Брайчевская А. Т., Брайчевский М. Ю. Черняховское поселение в с. Леськи близ г. Черкассы. // МИА, 1967. – №139. – С. 35–61.
- Давня історія України. Том 2. – К., 1995.
- Магомедов Б. В. Тринейні споруди у черняхівському домобудівництві. // Археологія. – 1989. – №4. – С. 102–110.
- Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье. (опыт культурно-хронологического анализа материалов). // Гістарычна-археалогічны зборнік. – 1998. – №13. – С. 59–87.
- Останин В. М. Реконструкция жилища 1 из поселения Киреевка (Сосницкий р-н Черниговской обл.) – К., 1986 (рукоп.).
- Рикман Э. А. Жилища племен Черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья. // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 50–87.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
- Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. – первой половине I тыс. н. э. // Археология СССР. – М., 1993.
- Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III – V вв. – К., 1984.
- Терпиловский Р. В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур. // Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim. – t. 2. – Lublin, 1989. – С. 231–247.
- Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка 1 – багатопарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів, 1996.